Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Філологічний факультет
Кафедра сучасної української мови

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕД. А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА: ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В СУЧАСНИЙ ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала: студентка VI курсу,
групи 601 денної форми
навчання спеціальності 014.01
«Середня освіта (українська
мова та література)»
Гладій Т. А.
Керівник: д. ф. н., доц. Гуцуляк Т. Є.
Рецензент: д. ф. н., проф. Ткач Л. О.

До захисту допущено:
Протокол засідання кафедри № 6 від
«7» грудня 2021 р.
Зав. кафедри _____ Світлана ШАБАТ-САВКА

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....4
ВСТУП.....5
РОЗДІЛ 1. ……..……...10
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА»
ЗА РЕД. А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА……...10
1.1. Історія укладання «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова.....10
1.2. Матеріали «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова в контексті сучасних мовознавчих розвідок.....15
1.3. А. Кримський – відомий український мовознавець, письменник та перекладач.....21
1.4. Наукова діяльність С. Єфремова.....26
Висновки до розділу 1……..……..…..29
РОЗДІЛ 2......30
ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ У ПЕРЕКЛАДНІЙ ЧАСТИНІ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕД. А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ…….....30
2.1. Історія української фразеографії.....30
2.2. Особливості використання фразеологічних одиниць у перекладних словниках.....33
2.3. Лексичний склад фразеологічних одиниць.....39
2.4. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць перекладної частини РУСа.....42
2.5. Характеристика ФО із зооморфним компонентом.....47
Висновки до розділу 2.....50
РОЗДІЛ 3......52

ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ СИНОНІМІЇ ТА АНТОНІМІЇ, ЯВИЩЕ ВАРІАТИВНОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ 52
3.1. Синонімія «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова 52
3.2. Мовознавчі підходи до визначення фразеологічних варіантів 60
3.2.1. Лексичні варіанти ФО у «Російсько-українському словнику» 63
3.2.2. Граматичні варіанти ФО у «Російсько-українському словнику» 66
3.3. Антонімія ФО у матеріалах «Російсько-українського словника» 68
Висновки до розділу 3 70
РОЗДІЛ 4. 72
ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕД. А. КРИМСЬОГО ТА С. ЄФРЕМОВА У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ 72
4.1. Вивчення фразеології у закладах загальної середньої освіти 72
4.2. Методичні підходи до вивчення фразеології в сучасних підручниках з української мови: переваги та недоліки 74
4.3. Перспективи використання академічного «Російсько-українського словника» у шкільній практиці 79
Висновки до розділу 4 84
ВИСНОВКИ 86
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 90

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.; уклад. Г. П. Півторак та ін. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 1. А–Г. 631 с.; 1985. Т. 2. Д–Копці. 572 с.; 1989. Т. 3. Кора–М. 552 с.; 2003. Т. 4. Н–П. 656 с.; 2006. Т. 5. Р–Т. 704 с.; 2012. Т. 6. У–Я. 568 с.

РУС – Російсько-український словник / за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. Київ: Держ. вид-во України –УАН, 1924–1933. Т. 1–3; Київ: К.І.С., 2007. URL: http: // www.r2u.org.ua (дата звернення: 10. 05. 2020 р.).

СлГр – Словарь української мови: в 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Київ: Наук. думка, 1996. Т. 1. А–Ж. 494 с.; Т. 2. З–Н. 588 с.; Т. 3. О–П. 516 с.; 1997. Т. 4. Р–Я. 616 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.

ВСТУП

Фразеологічний фонд кожної національної мови є важливим джерелом фіксування власне мовної та позамовної інформації. Саме фразеологія найповніше відображає експресивні та образні властивості кожної мови. Деякі науковці припускають, що можна чудово спілкуватися, не використовуючи у своєму мовленні ідіоми. Проте, якщо така бідність мови припустима на початковій стадії оволодіння нею, то більш повне її вивчення не можливе без доброго знання фразеології, яка робить мову яскравою, образною, національно-самобутньою.

Фразеологічні одиниці поряд з лексичними засобами найбільш повно, точно і до того ж образно відображають матеріальне й духовне життя народу. Окрім цього, сталі вислови передають естетичну інформацію: пробуджують уяву, породжують у слухачів (мовців) певні почуття, прикрашають мову, передають її дух.

Лексикографічне закріплення фразеологічних одиниць відображають словники різного типу: спеціальні – фразеологічні, тлумачні та перекладні.

На особливу увагу дослідників заслуговують особливості фіксування фразеологізмів у перекладних лексикографічних працях. У цьому аспекті мало опрацьованими та вивченими залишаються словники, що виходили упродовж 20–30-х років XX ст., зокрема й академічний «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова (далі РУС). Протягом 1924–1933 рр. були видані 3-и томи словника (А–П). Це була перша академічна лексикографічна праця, яка завдяки професійним та сміливим рішенням його редакторів та укладачів у доборі українських відповідників до російських реєстрових слів, у формальній і семантичній адаптації запозичень вивела українську літературну мову на новий щабель розвитку.

Актуальність дослідження. Матеріали «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова тривалий час лише епізодично були предметом наукового аналізу здебільшого в працях, присвячених історії української лексикографії чи історії української мови. У сучасних наукових

розвідках простежуємо зацікавлення теоретичними та практичними аспектами цієї лексикографічної праці з боку таких українських мовознавців, як Л. Боярова, Б. Галас, І. Гнатюк, Н. Данилюк, Є. Карпіловська, О. Кочерга, Л. Масенко, Т. Мельник, Т. Пронь, Л. Симоненко, О. Скопненко, В. Старко, О. Тищенко, Л. Ткач [12, 17, 27, 41, 53, 61, 66, 69, 72]. Увага дослідників спрямована передусім на історію укладання словника та його функціонування, на особливості відображення в ньому наукової мови й термінологічної лексики, на принципи лексикографічного опрацювання питомої лексики української мови, сталих висловів, потенціалу джерельної бази тощо. **Актуальність пропонованого дослідження** зумовлена тим, що матеріали академічного «Російсько-українського словника» ще не були предметом системного аналізу, спрямованого на ґрунтовне та різнобічне вивчення закріплених у словнику фразеологічних одиниць. Докладний розгляд комплексу питань, пов'язаних з функціонуванням РУСа, а також ґрунтовний аналіз фразеологічного потенціалу словника сприятимуть утвердженню його авторитету на сучасному етапі розвитку української перекладної лексикографії як найактуальнішого сьогодні у вітчизняному словникарстві. Пропоноване дослідження уможливить доцільне відновлення національних мовних ресурсів лексичних, словотвірних, фразеологічних.

Мета дослідження передбачає з'ясувати роль академічного «Російсько-українського словника» як важливого джерела фіксування та закріплення фразеологічних одиниць української мови, їх синонімічних відповідників та варіантів.

Поставлена мета зумовила розв'язання таких **конкретних завдань**:

1) дослідити основні етапи, пов'язані з історією укладання та дослідження академічного «Російсько-українського словника»;

2) описати наукову діяльність А. Кримського та С. Єфремова як головних редакторів словника;

3) за допомогою методу суцільного виписування фактичного матеріалу укласти картотеку фразеологічних одиниць, засвідчених матеріалами РУСа;

4) здійснити порівняльний аналіз фразеологізмів на базі кількох авторитетних лексикографічних праць: академічного «Російсько-українського словника», «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка (1907–1909 рр.), «Словника української мови» в 11 томах (1970–1980 рр.), «Словника фразеологізмів української мови» в 2-х томах за ред. В. Винника;

5) проаналізувати специфіку використання фразеологічних одиниць у перекладному словнику, описати їх компонентний склад; розглянути структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць перекладної частини РУСа;

6) встановити та описати явища синонімії та варіантності фразеологізмів у матеріалах РУСа;

7) проаналізувати вивчення тем з фразеології у шкільному курсі української мови, запропонувати можливі шляхи використання матеріалів дослідження у формуванні комунікативної компетенції учнів.

Робота над реалізацією поставлених завдань передбачала комплексне застосуванння таких **методів**:

- *описового* (для ґрунтовного аналізу історії укладання й використання матеріалів РУСа; для опису теоретичної бази дослідження та характеристики мовних одиниць);
- *зіставного* (зіставлення фразеологізмів РУСа із фразеологізмами інших словників);
- *структурного* (компонентний аналіз) (використаний для розрізнення значень фразеологізмів як синонімічних чи варіативних понять);
- *метод суцільної вибірки* (виокремлення та аналіз фразеологізмів із зооморфним компонентом).

Об'єкт дослідження – фразеологічний склад матеріалів академічного «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933).

Предмет дослідження – лексико-граматичні особливості, системні зв’язки, явище варіативності та компонентний склад фразеологічних одиниць, засвідчених матеріалами РУСа.

Джерельною базою послужили матеріали перших трьох томів «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933 рр.). Вихід цієї праці було заплановано в 4-х томах, однак останній том радянська влада знищила. РУС є найґрунтовнішим російсько-українським словником, джерелом взірцевих словотвірних моделей, мовних конструкцій та усталених висловів, зразків запозичування іншомовних слів та їх адаптування до системи української мови. У 2007 році вийшов диск з електронною версією перших 3 томів (літери А – П). Організаційну роботу виконав Ю. Марченко (київське видавництво «К.І.С.»).

Додатково для зіставлення були використані такі словники: «Словарь української мови» в 4-х томах за ред. Б. Грінченка (1907–1909 рр.). «Словник української мови» в 11 томах (1970–1980 рр.); «Словник фразеологізмів української мови» в 2 томах за ред. В. Винника (2003 р.).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній досліджено й систематизовано різнотипний фразеологічний матеріал «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова. Витлумачено і подано пояснення до аналізованих фразеологічних одиниць. Проаналізовано системні зв’язки, явище варіативності та особливості компонентного складу фразеологічних одиниць лексикографічної праці, що і зумовлює вагомість дослідження.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що здійснений аналіз фразеологічних одиниць, засвідчених матеріалами РУСа, доповнює й поглиблює теоретичні відомості про специфіку перекладних лексикографічних праць, зокрема стосовно відображення в них стійких сполучень слів. Результати і висновки проведеного дослідження дали змогу виробити рекомендації щодо актуальності впровадження фактичного й теоретичного матеріалу роботи в шкільний освітній процес для викладання тем з

лексикології, фразеології, лексикографії української мови, для проведення позакласної наукової та виховної роботи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали «Російсько-українського словника» можуть бути використані для доповнення словників фразеологічних синонімів та антонімів, для напрацювань у методиці викладання української мови в школі, для вивчення тем із фразеології, лексикографії та при детальному опрацюванні інформації про постаті лексикографів-науковців.

Матеріали кваліфікаційної роботи були апробовані в доповіді на міжнародній студентській мультидисциплінарній науковій конференції «Наукові досягнення молоді: особливості та перспективи» і відображені в публікації «„Російсько-український словник" за ред. А. Кримського та С. Єфремова як джерело фіксування та збереження фразеологічного багатства української мови» (2020 р.); на студентській науковій конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та висвітлені у тезах «Роль „Російсько-українського словника" за ред. А. Кримського та С. Єфремова у відтворенні явищ синонімії та варіантності фразеологічних одиниць української мови» (2021 р.).

Структура роботи: робота складається зі списку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕД. А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА

1.1. Історія укладання «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова

Найповнішим кодексом української літературної мови XX ст. став «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (т. 1–3 (А – П), 1924–1933 рр.), який, на думку Ю. Шевельова, «навіть після Другої світової війни у вільному світі зберігав значення авторитету і закону для української літературної мови» [82, с. 32–33]. Свого часу Є. Тимченко написав, що згаданий «словник у своїй істоті залишається українсько-російським, тільки слова в нім у зворотнім порядку» [82, с. 32–33]. За повнотою опису лексичного й фразеологічного матеріалів цей словник не має собі рівних у тогочасній українській лексикографії.

Коли в основу державного будівництва поклали принцип українізації державного та громадського життя, постала потреба у російсько-українському словнику. Так видавництво «Шлях Освіти» при Народньому Комісаріаті Освіти влітку 1923 р. запропонувало Постійній Комісії для складання словника живої української мови при Українській Академії Наук підготувати рукопис практичного російсько-українського словника, скористувавши той величезний лексичний матеріал (у картках), що призбирала Комісія за декілька років своєї праці. «Видавництво бажало одержати словник якомога швидше, а тому і розмір його мав бути обмежений – у проекті було 40 друкованих аркушів звичайного корпусу» [57, с. 2]. У процесі опрацювання матеріалу з'ясувалося, що такий розмір словника не дав змоги широко використати зібрані дані і що це позначиться на вартості самого словника, тому видавництво дало свою принципову згоду на збільшення розміру початого вже словника. Увесь словник вирішили поділити на чотири томи (І том: А–Ж; ІІ том: З–Н; ІІІ том:

О–П; IV том: Р–Я), щоб якнайшвидше випускати у світ зроблені частини. Проте в процесі роботи виявилося, що виготовити цілий словник протягом того часу, як спочатку вважала Комісія, – це річ неможлива, адже редакційні сили Комісії були дуже обмежені. Видавництво «Червоний Шлях» зі свого боку робило все для того, щоб прискорити працю, тому не відмовлялося від додаткових витрат для досягення мети. «Так, на пропозицію видавництва, для допоміжної роботи, а саме, для перегляду і використання карткового матеріалу і для першого його оброблення закликали до безпосередньої участі в праці в лютому 1924 р. кільканадцятеро співробітників; з-поміж них активнішу участь узяли: С. Буда, Є. Волошин, В. Тутківський, К. Туркало, П. Шуба, Є. Марковський» [57, с. 2]. А щоб полегшити дуже важку працю головного редактора академіка А. Кримського, запросили до праці в квітні 1924 р. ще й другого головного редактора академіка С. Єфремова, якому доручили остаточне редагування III-го та IV-го томів словника.

У передмові до РУСа зазначено, що Комісія мала перед собою два головні завдання: 1) дати відповідний потребам часу реєстр слів російських і 2) вичерпати якомога глибше багаті і мало ще досліджені лексичні скарби української мови. Виявилося, що це річ нелегка, і вже І-й том це довів. «Для реєстру російських слів використали „Русско-французский словарь” М. Макарова (1904 р.), „Полный словарь русскаго и польскаго языка” П. Дубровського (1876–1878 рр.) і „Словарь росийсько-український” М. Уманця і А. Спілки (Львів, 1893); окрім того, під час роботи систематично брали до уваги „Толковый словарь живого великорусского языка” В. Даля і „Словарь русскаго языка” Російської Академії Наук. Проте, треба зазначити, що всі російські словники своїм реєстром слів дуже застаріли. Величезного числа слів, широко вживаних у живій мові освічених шарів суспільства, в них немає» [57, с. 2]. Щодо другого свого завдання, а саме – контингенту слів українських, то Комісія була в кращих умовах, супроти всіх своїх попередників на полі української лексикографії. Упродовж п’ятьох років свого існування при Українській Академії Наук Комісія призбирала понад 700.000 карток (з-поміж

них українсько-російських близько 350.000, російсько-українських близько 400.000). Звичайно, це тільки початок докладного та систематичного дослідження української лексики, потрібної для великого академічного словника української живої мови, але якщо порівняти з тим матеріалом, що мали попередні (пильні й заслужені) працівники на полі української лексикографії (йдеться про «Словарь української мови» Б. Грінченка, та «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки), то жоден ще словник, чи то українсько-російський, чи то російсько-український, не мав такого контингенту слів українських.

Головна заслуга «Російсько-українського словника» полягає, на думку Комісії, в тому, що «він використовує більш-менш повно: а) лексику художньої української літератури за останні 50–55 років (в „Словарі української мови" Б. Грінченка вона використана тільки до 1870 року); б) етнографічні видання; в) твори наукові, критичні та публіцистичні переважно найближчих двох десятиліттів; з останніх найбільше матеріалу дали публіцистичні та критично-літературні твори акад. С. Єфремова. Чимало матеріалу дали й записи нових слів з народних уст (понад 12.000 карток), із сучасної преси, художньої літератури та живої мови української інтелігенції. З народних записів на першому місці треба згадати збірку Голови Комісії академіка А. Кримського зі словами, протягом багатьох років записуваними в Шевченківському повіті, на Звиногородщині» [57, с. 3].

Звичайно, подавалися не всі українські переклади до якогось слова. Практичний характер словника вимагав деякого обмеження, отже вузьких провінціалізмів до нього не занесено, а коли часом і робили винятки, то всі такі слова позначали скороченням «*пров.*», «*диал.*» («провинциализм», «диалектизм»). Отож, «Російсько-український словник» «відбивав той великий поступ, що зробила українська літературна мова протягом останніх десятиліть, а надто останніх років, коли вона стала органом широкого культурного і державного вжитку» [57, с. 4]. У цьому редакція вбачає найбільшу заслугу цього словника супроти попередніх, що обмежувалися мало не самим

етнографічним матеріалом та словами давнішої художньої (теж переважно народницько-етнографічної) літератури.

Комісія в карткових матеріалах використала головні твори таких письменників: «Б. Грінченка, О. Конiського, М. Коцюбинського, А. Кримського, В. Самійленка, В. Стефаника, Лесі Українки, І. Франка та ін. З давніших письменників та творів, що вже присутні хоча б частково у словнику Б. Грінченка, додатково вибрані слова з творів Марка Вовчка, Г. Квітки, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, А. Свидницького, Юрія Федьковича, Т. Шевченка та ін. Також Комісія використала низку перекладів на українську мову, напр. з „Творів" В. Короленка (за редакцією акад. С. Єфремова), а з давніших – „Святе Письмо" в перекладі П. Куліша, І. Левицького та І. Пулюя» [57, с. 3].

Аналогічні міркування висловив пізніше Л. Булаховський з приводу РУСа. «Було б несправедливо, – застерігав він, – тепер, коли ми можемо повніше врахувати обставини формування літературної мови цього часу, повторювати геть усі закиди, що робились з приводу тих або інших окремих перекладів російських слів у цьому словнику Української академії. В час, коли сама практика літературної української мови ще не була досить усталеною.., знайти правильний підхід до вибору тих або інших слів для нормативного словника і в кожному окремому випадку опізнати те, що при цьому виборі слів виявить пізніше справжню життєздатність, було справою дуже нелегкою (часто цілком переконливо не розв'язаною аж до нашого часу). До того ж, ті томи академічного словника, що в зазначені роки вийшли в світ, ще виразно відбивають не в усьому схожі лексикографічні тенденції своїх упорядників. Про боротьбу, що точилась між ними самими, можна було і чути, і здогадуватись на підставі матеріалу словника, і те, отже, що являли собою окремі факти, як вони відбились у друкові, аж ніяк не слід оцінювати сумарно» [13, с. 58–59].

Стара редакційна колегія розпочала укладання двох останніх випусків другого тому «Російсько-українського словника» наприкінці 1928 року. Згодом

процес СВУ викрив її правомірну діяльність. Нова редакційна колегія у складі головного редактора А. Кримського і упорядників-редакторів М. Калиновича та В. Ярошенка перебрала на себе закінчення початої праці в листопаді 1929 року.

Про долю словника зазначав Ю. Шевельов: «Першим науково опрацьованим словником широкого засягу з іншої мови на українську став тільки вже пореволюційний „Російсько-український словник" Української Академії Наук. Його перший том, зредагований А. Кримським, 1924, був ще тільки спробою, далеко не в усьому вдалою, але другий том, у трьох випусках, також під редакцією Кримського, 1929–1933, і третій том, у двох випусках, під редакцією С. Єфремова, 1927–1928, справді відповідали науковим вимогам двадцятого сторіччя» [82, с. 158].

Цей третій том закінчував літеру П. Але останньому, четвертому томові, що охоплював літери Р – Я і був зредагований С. Єфремовим, не вдалося побачити світ. У друкованих джерелах про його долю нема докладних відомостей. Як говорилося в той час в академічних колах, цей том не тільки був готовий у рукописі, він був виокладаний у друкарні, але цей склад був розсипаний за наказом урядових органів. Нема відомостей про те, щоб десь зберігся його рукопис. Жодних слідів загубленого тому досі не вдалося виявити.

Знищення четвертого тому академічного словника (як і заборона давніше виданих томів) було наслідком зміни політичного курсу Уряду УРСР. З приїздом на Україну Сталінового емісара П. Постишева (січень 1933 р.), самогубством народного комісара освіти М. Скрипника (липень 1933 р.) і фактичним переходом комісаріату освіти в руки А. Хвилі «попередня словникарська діяльність Академії Наук була проголошена „шкідницькою", співробітники академічних лексикографічних інституцій були усунені з праці і здебільшого заарештовані, а словники, видані перед тим, вилучені з ужитку. Одним з головних завдань Інституту мовознавства Академії, очоленого на короткий час Г. Ткаченком, а далі Н. Кагановичем, було, власне, викриття

„націоналістичного шкідництва” в праці Академії Наук та її інституцій...» [57, с. 1].

Саме Ю. Шевельов (пізніше й В. Чапленко) був одним із перших «об’єктивних» дослідників із діаспори, який описав історію цього словника, дав оцінку принципів його укладання та важливість засвідченого лексико-фразеологічного матеріалу. У 1951 р. у мюнхенському виданні «Нарисів сучасної української літературної мови» науковець називає «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова однією з двох монументальних праць, які мають значення авторитету й закону для української літературної мови. «Правда, під Совєтами ці книжки заборонені, бо вони не відповідають русифікаційній політиці влади, одначе для вільного українського слова вони й далі лишаються найвищим авторитетом у справі норм української літературної мови» [82, с. 36].

1.2. Матеріали «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова в контексті сучасних мовознавчих розвідок

За словами Т. Гуцуляк: «У наш час РУС слугує вагомою джерельною базою питомої української лексики, яку сучасні мовознавці лише почали використовувати у словникарській роботі, зокрема для укладання Академічного „Російсько-українського словника” (2011–2014 рр.), підготовленого науковцями Інституту української мови НАН України, керівник авторського проекту І. Гнатюк; та для аналізу важливих науково-практичних питань, пов’язаних з проблемами перекладознавства» [16, с. 5.]. За спостереженнями Л. Ткач, «укладачі РУСа були добре обізнані з усіма найважливішими джерелами української мови, зокрема – і з галицько-буковинськими, й виявили тонку інтуїцію щодо можливої запотребованості й застосування типово західних слів і зворотів для практики перекладного словництва й загалом практики перекладу» [73, с. 424]. Окрім того, матеріали словника фіксують важливу роль словотвірних процесів (на базі питомих і

запозичених основ) у розвитку й збагаченні словникового складу української мови. Передусім це відображено в намаганні укладачів у межах однієї чи різних словникових статей представити якомога більше спільнокореневих похідних одиниць. Тому, на думку Є. Карпіловської, РУС є «не лише найґрунтовнішим натепер російсько-українським словником, а й джерелом … взірцевих словотворчих моделей, мовних конструкцій та усталених висловів, зразків запозичування іншомовних слів та їх адаптування до системи української мови» [27, с. 115].

Загалом за період від 90-х років XX ст. до нашого часу з'явилася низка ґрунтовних дослідницьких праць, присвячених матеріалам РУСа.

У 1991 р. вийшла стаття Н. Данилюк «А. Ю. Кримський і „Російсько-український словник" 1924–1933 рр.», у якій авторка значну увагу приділяє лексикографічній нормативності словника. Дослідниця висловлює загальну позитивну оцінку РУСа: «Редагований А. Кримським „Російсько-український словник" 1924–1933 рр., при всіх його недоліках, позначених часом, є важливим етапом у становленні і розвитку вітчизняної двомовної лексикографії» [17, с. 75]. Варто зазначити, що ця рецензія понад 15 років була єдиною критичною публікацією щодо РУСа і здійснила значний вплив на всі наступні його дослідження.

У своїй статті, вміщеній у Матеріалах V конгресу Міжнародної асоціації україністів (2003 р.), Л. Ткач привертає увагу до фіксування в цьому словнику лексичних одиниць, «притаманних для західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст.» [73, с. 31–35].

У 2006 р виходить праця І. Гнатюк «А. Кримський – лексикограф» [12]. Дослідниця з'ясовує внесок А. Кримського в українську перекладну лексикографію, описує процес роботи над укладанням словника, подає значну кількість уривків із листів А. Кримського на підтвердження історичних фактів, аналізує його наукову концепцію. Цінним у рецензії є те, що І. Гнатюк наводить коментарі інших науковців про РУС й висловлює думку, що «„Російсько-український словник" за редакцією академіка А. Кримського

неодмінно треба перевидати як цінну лексикографічну пам'ятку [12, с. 88]. У 2016 – 2017 рр. такий задум успішно було зреалізовано: у серії «Словникова спадщина України» вийшло друком репринтне видання словника.

У сучасному українському мовознавстві активну увагу дослідників до матеріалів РУСа простежуємо після появи електронного видання цієї праці в 2007 р., яке підготував О. Телемко завдяки частковій підтримці Наукового товариства ім. Шевченка в Америці, Фонду ім. Івана Романюка.

Про значення Академічного словника в становленні української лексикографії йдеться в роботі Т. Дячук [19]. Дослідниця аналізує передумови створення РУСа та історію його укладання, визначає дві провідні тенденції, які проявилися у словнику. Т. Дячук узагальнює систему та порядок перекладів у словнику, особливості подання ілюстративного матеріалу і стверджує, що «упорядники уклали перший український синонімічний словник, тільки на перше місце поставили російське слово» [19, с. 90]. Важливою є авторська оцінка аналізованого словника: «Російсько-український словник (Академічний словник) – надзвичайно багате зібрання українського лексичного матеріалу. Такого типу об'ємного словника не знала попередня лексикографія.., такий словник … є стартом для подальшого розвитку літературної мови» [19, с. 91–92].

В. Старко у своїй праці «„Російсько-український словник" (1924–1933) та українське академічне словникарство» (2008 р.) зазначає, що РУС «належить до авторитетних лексикографічних праць і його варто якнайповніше використовувати для укладання нових словників і для розв'язання суперечливих питань сучасної української мови» [67, с. 174].

Названі наукові розвідки подають загальну оцінку матеріалів РУСа та історії його укладання. Однак, окрім наведених праць, у сучасному українському мовознавстві вже маємо значну кількість праць, у яких розглянуто окремі аспекти словника. Зокрема, йдеться про статтю Є. Карпіловської, О. Кочерги та Є. Мейнарович «Українська наукова мова в академічному „Російсько-українському словникові" за редакцією

А. Кримського та С. Єфремова» [27]. Дослідниці зосередили увагу на внеску укладачів РУСа в розвиток наукової і технічної мови: «Словник є неоціненним джерелом наукової лексики, що нині є „напівзабутою" чи взагалі невідомою й не фігурує (чи фігурує з позначками „рідковживане", „місцеве" тощо) в сучасних словниках» [27, с. 110]. Автори відзначають низку переваг РУСа над іншими лексикографічними працями: «багатство поданих у ньому похідних слів; послідовне наведення віддієслівних іменників, утворених від дієслів і доконаного, і недоконаного виду; розмаїття форм прикметників, утворених від того самого слова; мала кількість активних дієприкметників; багатство та розгалуженість поданих деривaційних ланцюжків» [27, с. 111–113]. Дослідниці рекомендують використовувати РУС як довідник із правильного слововжитку.

Т. Пронь у статті «Відображення словотвірно-стилістичного потенціалу української мови у словниках (на матеріалах „Російсько-українського словника" за редакцією А. Кримського та „Словника синонімів української мови") у 2 т.» аналізує синонімічні ряди української частини реєстру РУСа та «Словника синонімів української мови» у граматичному та функціональному аспектах, а також особливості стилістичного маркування розмовної, діалектної й застарілої лексики. Дослідниця встановила, що «у граматичному аспекті синоніми Словника значно багатші від синонімів, які подає „Словник синонімів української мови"» [54, с. 79]. У праці подано загальну оцінку РУСа: «Словник є вартісним джерелом для української лексикографічної практики та актуалізації забутого потенціалу творення картини світу за допомогою власне українського мовомислення» [54, с. 80].

А. Матанцева у кількох своїх розвідках описує функціонування та способи творення термінів, які увійшли до реєстру РУСа. У вступній частині статті «Кореляція питомих і запозичених терміноелементів у „Російсько-українському словнику" 1924–33 рр.» дослідниця говорить про те, що словник є важливим здобутком лексикографії 20-х рр. XX ст., який «більшість сучасних українських лінгвістів визнають одним із найкращих словників XX ст.» [35, с. 37]. А. Матанцева встановила, що укладачі РУСа «сприяли виробленню

термінології, орієнтованої на внутрішньомовні ресурси» [35, с. 40]. Вони одними з перших запропонували розмежувати терміноелементи *-знавство* і *-логія*, з метою уникнення омонімії. Також укладачі словника віддавали перевагу термінам з українською основою (наприклад, перевага терміноелемента *багато-*).

У статті «Лексичні дублети у „Російсько-українському словнику" 1924–33 рр.» Т. Мельник зауважує, що в різні періоди розвитку української лексикографії не було єдиної думки щодо значення РУСа, однак «ніхто не заперечував того, що в історії розвитку української лексикографії зазначена академічна праця стала важливим етапом на шляху належного опрацювання лексичного складу мови» [41, с. 117]. Дослідниця констатує, що «однією з виразних рис цієї лексикографічної праці є варіантна реалізація лексико-семантичної системи того періоду» [41, с. 117].

У 2008 році вийшла стаття О. Скопненка «Принципи лексикографічного опрацювання сталих висловів (на матеріалі „Російсько-українського словника" за редакцією А. Кримського й С. Єфремова та білоруських словників 20–30-х рр. XX ст.)». У ній автор розглядає сталі вислови, зафіксовані в РУСі та в білоруських словниках початку XX ст. Дослідник подає порівняльну таблицю, у якій переконливо доводить, що словник містить значно більшу кількість фразеологічних одиниць, ніж аналізовані білоруські лексикографічні праці. О. Скопненко звертає увагу на високий науковий рівень РУСа й дає йому схвальну оцінку: «За повнотою опису лексичного й фразеологічного матеріалів цей словник не має собі рівних у тогочасній українській лексикографії. Його статті побудовані таким чином, що можна простежити цілі синонімічні лексичні або фразеологічні ряди» [61, с. 32–33].

У наш час важливу роль у вивченні та відновленні матеріалів РУСа відіграють праці О. Тищенко. У статті «Лексикографічний контекст четвертого тому Російсько-українського словника за ред. А. Кримського та С. Єфремова: умовне відтворення реєстру» дослідниця спробувала відворити фрагмент матеріалу, що міг бути в основі російського реєстру IV тому словника:

проаналізувала зовнішні чинники – реєстри вірогідно залучених лексикографічних джерел, та внутрішні – принципи, сформульовані авторським колективом словника. Цінним у статті є окреслення перспектив дослідження та визначення двох варіантів віртуального образу IV тому словника: «перший – бажаний, створений за настановами початкових томів, прийнятий для авторів, сучасних користувачів та дослідників як джерело фіксації багатства української мови, другий – ідеологічно виважений, а отже, „очищений”» [71, с. 98]. О. Тищенко вважає РУС вагомим здобутком української лексикографії і на разі в Інституті української мови дослідниця працює над картотекою цього словника [70].

Значний внесок у дослідження РУСа здійснила Ю. Поздрань. У статті «„Російсько-український словник” за редакцією А. Ю. Кримського та С. Єфремова як джерело перекладних словників XX–XXI ст.: офіційний статус та лексикографічна критика» дослідниця ґрунтовно проаналізувала використання матеріалів цього словника для укладання знакових російсько-українських словників XX–XXI ст. та описала наслідки впливу радянської влади на процес укладання перекладних лексикографічних праць [50]. У 2018 р. Ю. Поздрань опублікувала монографічне дослідження «„Російсько-український словник” за редакцією А. Кримського та С. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті», у якому розмежувала й послідовно проаналізувала лексичну та лексикографічну нормативність РУСа, з’ясувала роль словника в історії української лексикографії та розвитку літературної норми української мови [50].

Отже, після паузи 80-х років, починаючи з 1991 р. РУС повертається до кола наукових зацікавлень фахівців. Зміст зовнішньої критики словника втрачає ідеологічне забарвлення й набуває наукових рис: «Сучасна наукова критика РУСа є багатоаспектною та конструктивною, оскільки фахівці у процесі аналізу словника влилися в дослідницьку роботу, що суттєво сприяло поновленню авторитету цієї лексикографічної праці» [49, с. 31].

1.3. А. Кримський – відомий український мовознавець, письменник та перекладач

Агатангел Юхимович Кримський – академік АН УРСР, учений, працьовитість якого, науковий доробок (понад 1000 лише друкованих праць), дуже широке коло інтересів і знань ще за його життя стали легендою, набули світового розголосу. «Розпочавши творчий шлях наприкінці XIX ст., А. Кримський за 50 років діяльності у багатьох галузях гуманітарних дисциплін зумів піднятися до енциклопедичної висоти» [15, с. 9].

Як багатогранна творча натура, як один із фундаторів української національної ідеї, провідний вітчизняний сходознавець, великий учений у галузі мовознавства та літератури, А. Кримський й досі привертає пильну увагу українських та зарубіжних дослідників. Зокрема, «видатні вітчизняні історики та історики діаспори присвятили його науковому та творчому доробкові чимало наукових розвідок, підкреслюючи вагомий вклад у розвиток української та світової науки. Це роботи Н. Полонської-Василенко, О. Пріцака, В. Сарабея та інших» [9, с. 117].

Учений народився 3 [15] січня 1871 р. у родині вчителя – нащадка вихідця з Криму (звідси і походить його прізвище). У родині Кримських була традиція рано навчати дітей грамоти, тому Агатангел в три з половиною роки вже читав книжки, що сприяло дуже ранньому пробудженню природних здібностей. У п’ятирічному віці батьки віддають його до Звенигородської міської школи, куди він ходив до 1881 р. Коли Агатангелу минуло десять років, його віддали до Острозької прогімназії під доглядом тітки. У 13 років – вступає в Другу гімназію Крамера, а після закінчення четвертого класу – відому колегію Павла Галагана. Під впливом П. Житецького він ґрунтовно знайомиться з літературними нормами української мови, й саме завдяки вченому А. Кримський став розглядати мову народу, серед якої виріс і жив, як загальнонародне надбання, створене широкими масами. Пізніше, свідомий свого покликання, А. Кримський згадує в першій автобіографії: «Щасливий я був і в тім згляді, що вчителем словесності був у Колегії Павло Гнатович

Житецький…» [5, с. 10]. На колегіатській лаві, значною мірою під впливом П. Житецького, Агатангел остаточно вирішує, ким йому бути, і з наполегливістю готує себе до діяльності вченого й літератора.

Отримавши атестат зрілості, він продовжує навчання у Лазаревському інституті, який закінчив у 1892 р. Згодом вступає на історико-філологічний факультет Московського університету, де навчався до весни 1896 р. Наполеглива безперервна праця над собою була чи не найвищою школою А. Кримського. Він пише вірші, оповідання, критичні та публіцистичні статті, які друкує чи не в усіх українських часописах Галичини. «Уже в перших наукових працях учений проявив себе як блискучий стиліст, майстер лаконічного, доступного і разом з тим глибоко наукового викладу. Статті і монографії А. Кримського схвально сприймала вітчизняна й зарубіжна прогресивна громадськість. Натомість апологети царизму й колоніалізму неприязно й вороже ставились до наукової продукції видатного вченого. Духовна цензура притягла Кримського до суду «за безбожність і богохульство в сходознавчих писаннях» [5, с. 14, 23].

Хоч Агатангел Юхимович був дуже завантажений науково-організаторською і педагогічною роботою, він ніколи не залишався осторонь громадсько-політичного життя. Його громадська позиція насамперед проявляється в науці, від якої він вимагав «живого вогню» й правди.

8 липня 1918 р. професор Кримський бере участь у роботі скликаного Народним комісаріатом освіти РРФСР з'їзду по реформі вищої школи. А 19 липня того року він залишає інститут і назавжди переїздить до Києва. У мемуарах першого президента УАН В. Вернадського, який значною мірою вплинув на прийняття такого рішення, зафіксовані цікаві для характеристики постаті А. Кримського деталі. «Довелося, – писав В. Вернадський, – привезти Кримського в товарному вагоні до Києва з Москви, бо він погоджувався їхати „назавжди" до Києва тільки зі своєю великою бібліотекою з орієнталістики, арабською, перською, турецькою та іншими мовами і з українства, яку він складав усе життя. І сам слабий і хворий, одинокий тоді чоловік, він не міг

виїхати без супроводжуючого. Він виїхав негайно за першою змогою і приїхав до Києва благополучно з величезною дорогоцінною бібліотекою..., у супроводі свого молодого учня» [5, с. 27].

Разом з В. Вернадським та іншими провідними вченими України Агатангел Юхимович розробляє проєкт створення Української Академії наук (далі УАН), стає одним з її членів, а на перших зборах його обирають «неодмінним секретарем» УАН. У новоствореній Академії наук він очолює історико-філологічний відділ [перший відділ], кабінет арабо-іранської філології гербаїстичну історико-археографічну комісію, ряд інших комісій, зокрема комісію по написанню і редагуванню словників [як головний редактор]. З ім'ям ученого пов'язане створення бібліотеки Академії і значною мірою наукове керівництво нею.

15 січня 1941 р. у Києві урочисто відзначено 70-річчя від дня народження А. Кримського, організовано виставку його творів. А вже через рік, 25 січня 1942 р. в Казахській РСР життя академіка обірвалося. Утім, продовжує жити його цінна наукова спадщина, вагоме місце серед якої посідають історичні та мовознавчі праці. Продовжує жити гідний наслідування приклад А. Кримського – «самовідреченого витязя праці, девіз якого – „завжди бути на передньому краї науки! Не бути трутнем!"» [5, с. 32].

Беззаперечними є заслуги А. Кримського у вивченні й розвитку української мови. «Автор „Української граматики", „Нарисів з історії української мови", „Давньокиївської говірки", „Базисних правил українського правопису", упорядник першого видання „Головних правил українського правопису", він присвятив низку праць українській літературній мові, її збагаченню й унормуванню, категорично виступаючи проти „погодінської теорії" та імперської версії про „колиску трьох братніх народів". Також відомий своїми студіями з антропології, етнографії та фольклористики, написав низку студій з літературознавства, зокрема про І. Вишенського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, І. Карпенка-

Карого, О. Кобилянську, М. Коцюбинського, П. Тичину, Лесю Українку, Юрія Федьковича та ін.» [60, с. 9].

У багатогранній творчій діяльності видатного українського вченого – філолога, сходознавця і письменника А. Кримського почесне місце належить його лексикографічній праці, яка полягала в збиранні лексичних матеріалів, у редагуванні й рецензуванні двомовних словників, в організації їх укладання та друкування. Потяг до словникарської роботи, глибоке розуміння важливості цієї справи були притаманні А. Кримському ще в двадцятирічному віці. 13 [25] жовтня 1891 року в листі до І. Франка він писав: «Глибокоповажний писателю, пане Франко! Цього року наша печать дуже часто зачіпала язикове питання, і з усього видко, що дуже-дуже нам треба науково зложеного словаря російсько-вкраїнського. Нема чого й розводитись, яку велику вагу, який великий вплив мав би цей словар. Тільки ж біда, що робота це колосальна, одній людині з нею впоратися важко, бо тут треба було б довгих років праці, тим часом такий словар вже давно страшно потрібний… Чому б не зложити нам такий словник гуртом?» [13, с. 49–50].

У цьому листі А. Кримський викладає свій детальний план, як саме цю справу можна здійснити в якнайкоротший час. Його план полягав у тому, що кожен, хто зголоситься на участь у цій праці, має надіслати людині, що очолює її, коротенький словничок слів, виписаних з однієї чи кількох книжок. «З однієї книжки, – писав він, – зложити словарчик неважко: присвятити в день яку-небудь одну годину на цю роботу зможе всякий, і таким способом легко і в недовгий час кожен виконує свою частку спільної праці… За півроку, нехай навіть за рік, Ви матимете на своїх руках матеріал» [13, с. 50]. Далі А. Кримський висловлює свої міркування щодо того, де можна було б узяти кошти для видання цього словника, як упорядкувати лексичний матеріал, побудувати словникову статтю. «Я особисто, – обіцяє А. Кримський, – беруся Вам пособляти якнайщиріше, якнайпильніше. Я радніший повибирати слова не з однієї книжки, а з кількох… Я ревно притягатиму других до роботи над словником, і взагалі Ви можете на мене рахувати. До речі скажу, що з

декількох книжок слова у мене вже повідписувані, повідписувані як слід, з точним указанням сторін. Маю я матеріал, записаний з уст народу…» [13, с. 50].

Незважаючи на важке господарсько-економічне становище Рада Народних Комісарів УРСР доручила Українській Академії наук підготувати й видати великий (чотиритомний) Російсько-український словник і асигнувала для цього відповідні кошти. При Академії було створено Комісію для написання словника, яка складалася з трьох її постійних членів-редакторів і головного редактора академіка АН УРСР А. Кримського, обов'язком якого було погодження лексичних матеріалів, укладених двадцятьма філологами.

Про те, як відбувалося редагування цього словника, які труднощі доводилося долати його головному редакторові, А. Кримський писав: «Працюючи 11 годин на добу, ніколи не лягаючи спати раніш 4 год. ранку, я проте встигаю здавати до друкарні тільки один аркуш на тиждень, рідко 1 ¼. І я не перестаю здобувати низку листів з Харкова від офіційних представників влади, які турбуються, чи не можна було б прискорити цю справу, і зазначають мені в своїх листах, що якнайшвидше надрукування Рос.-укр. словника – це є діло височенної державної ваги» [13, с. 55].

Чотиритомний «Російсько-український словник» Академії наук, підготовку якого очолив А. Кримський, почав виходити в 1924 р. Упродовж 1924–1933 рр. було видано три томи в шести випусках, літери А – П. У цьому словнику зібрано значний за обсягом лексичний і фразеологічний матеріал з української класичної художньої літератури та фольклорно-етнографічних джерел. Своїм обсягом він значно перевищував усі українські словники, що виходили до того часу. Велика кількість зібраного в ньому українського лексичного матеріалу, до того ж часто документованого цитатами з художньої літератури і етнографічними записами, становить безперечну цінність.

У передачі значень російських слів і фразеологізмів упорядники словника керувалися такими настановами. «Щодо системи та порядку перекладів, – читаємо в передмові, – то в словникові російське слово здебільшого

перекладається не одним-однісіньким словом, а цілою низкою слів українських, котрі почасти становлять точні його переклади, а почасти з'являються близькими синонімами. Порядок для розміщення українських синонімів такий, що після кожного російського слова подається попереду те українське слово, котре найбільше вживається в літературній українській мові і найближче віддає собою точний зміст російського слова. Далі наводяться українські синоніми рівнозначні з попереднім словом, але не такі часті в повсякчасній мові. Далі, знов, ідуть спеціальні відтінки. Таким чином, читач повинен пам'ятати: чим ближче в словникові стоїть українське слово до російського, тим більше, виходить, воно поширене і тим ближче воно відповідає семасіологічно слову російському» [13, с. 57]. Цей принцип, розроблений для словника 1924 року, без особливих змін використано і в пізніших двомовних російсько-українських та українсько-російських словниках.

Підсумовуючи свою оцінку Академічного «Російсько-українського словника» 1924–1933 рр., Л. Булаховський підкреслював: «Як би там не було, на свій час цей словник Академії становив плід великої праці серйозних знавців української мови і багато в чому, хоч, звичайно, й не в усьому, міг придатись для створення на закладеній в ньому основі чогось кращого» [13, с. 60].

Відповідальне редагування двомовного словника, рецензування лексикографічних праць, збирання лексичного матеріалу, невтомна організаторська діяльність у справі видання українського словника, численні поради окремим особам, редакціям та іншим установам з приводу загальних і конкретних питань, пов'язаних з розвитком словникарства на Україні, – таким є науковий внесок А. Кримського в розвиток української лексикографії.

1.4. Наукова діяльність С. Єфремова

Ще одним головним редактором словника з 1924 року був Сергій Єфремов – український громадсько-політичний і державний діяч, історик, літературний критик, академік Української академії наук (з 1919 р.),

віцепрезидент ВУАН (з 1922), дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, публіцист, один із творців української журналістики [68, с. 15].

Сергій Олександрович народився в с. Пальчик на Звенигородщині (теперішня Черкаська область) 6 (18) жовтня 1876 року в родині потомственного священника. Батьки – перші духовні вчителі і світочі для С. Єфремова. Їх роль у вихованні дітей була провідною, найголовніше – вони сприяли виборові життєвої позиції кожного зі своїх чад, незалежно від власних переконань: «І коли я найбільше чому вдячний своїй родинній атмосфері, так це за те, що вона не пробувала вести мене, а попускала повіддя досить легко й давала волю йти куди схочу й вибирати дорогу, яку схочу. Було це не без боротьби – це само собою, але й боротьба тут тільки гартує вдачу й підготовлює до справжньої боротьби там, у житті» [40, с. 12]. У дитинстві закладаються основи майбутньої особистості. Християнські традиції та виховання в релігійному середовищі були першоосновою світоглядних засад академіка. Формування характеру, вдачі, працьовитості, притаманної С. Єфремову, відбувалися цілеспрямовано в національному дусі. Любов до праці сформувалася ще в дитячі роки й пізніше виразно відбилася на способі життя.

У батька була досить велика бібліотека, і малий Сергій пізнавав її глибини самотужки. Завдяки читанню вчений отримав різнобічні знання, які згодом стали фундаментом його наукових досягнень. «Може, найдивніше те, що таке безладне й недоцільне читання, – пише С. Єфремов, – не тільки не одбило мене од рідного ґрунту, а навпаки, привертало до його і – сміливо кажу це – посіяло перше насіння мого українства» [40, с. 13]. Самоосвіта, за словами науковця, допомогла йому при навчанні спочатку в бурсі, а згодом і в Київській духовній семінарії.

Важливу роль у житті С. Єфремова відіграло знайомство з Лукою Скочковським, дяком Йорданської церкви на Подолі у Києві, з ініціативи якого у 1888 році виникла таємна організація «Ельдорадо». До її складу входили

семінаристи, серед них і С. Єфремов, які займалися самоосвітою і культурницькою роботою. Практично відтоді бере початок входження академіка до кола інтелігенції, основною метою якої було відродження національної ідеї. У цей час він знайомиться та налагоджує контакти з багатьма відомими людьми того часу. 1895 року, після ліквідації «Ельдорадо», С. Єфремов вступив до Київського університету святого Володимира на юридичний факультет. Того ж року за ініціативою членів Київської громади спільно з редакцією журналу «Киевская старина» було засновано видавництво «Вік». Одним із його керівників був С. Єфремов. «Пріоритетним завданням вважалося насамперед видання книг для народу, оскільки, особливо на селі, відчувався дефіцит української книги» [40, с. 21].

Після Київського університету (1901 р.) академік поєднує партійну діяльність із літературно-критичною та публіцистичною. Активна політична робота С. Єфремова привертала увагу поліції, тому 1906 року він був заарештований за діяльність у київській філії російської організації «Крестьянского союза».

З 20-х рр. XX ст. С. Єфремов повністю присвячує себе науковій праці в Українській академії наук. Академік за будь-яких обставин залишався патріотом України, ніколи не корився більшовицькій системі. Чітка позиція науковця – служити українській ідеї, яка була прийнята ще в юні роки, відіграла вагому роль. Не відступився від неї під впливом історичних обставин. «Я поклав був собі – по-українському писати на всякі теми, що мене як людину цікавили; по-російському ж – тільки на українські, хоча б вони здавались і нецікавими і хоча б доводилось усяких прикростей зазнавати, – зізнається у спогадах С. Єфремов» [40, с. 24]. Саме він став другим головним редактором «Російсько-українського словника» – працював над остаточним редагуванням III-го та IV-го томів.

За такого роду діяльність С. Єфремова було визнано українським буржуазним націоналістом. Академіка разом з іншими упорядниками словника – В. Ганцовим, Г. Голоскевичем, А. Ніковським – було ув’язнено у так званій

справі Союзу Визволення України (СВУ). А вже 10 березня 1939 року С. Єфремов загинув у одному з таборів ГУЛАГу.

Підсумовуючи, потрібно відзначити «чітку динаміку росту світоглядних позицій академіка, які тісно й неминуче розвивалися з урахуванням національних, релігійних традицій, рівня освіти, інтелектуальної та духовної культури, політичних та ідеологічних чинників» [40, с. 28]. Разом з тим, усе це сприяло виробленню певної системи поглядів та думок на ті чи ті явища, обґрунтованих та беззаперечних. Світоглядні засади, які сформувалися у С. Єфремова в першій половині його життя й продовжували вдосконалюватися у другій, – свідчення того, що набуті знання знайшли відповідне застосування. Своєю працею С. Єфремов не тільки зробив значний внесок у розвиток українського мовознавства, але й сприяв розбудові української державності.

Висновки до розділу 1. Починаючи від 20-х рр. XX ст. і до сьогодні, РУС займає провідне місце в українській лексикографії. У процесі створення словник подолав заангажовану ідеологічну критику та набув високого рівня затребуваності в наукових колах.

На разі мовознавці лише розкривають усі глибокі грані цієї праці, зосереджуючи увагу як на загальних питаннях історії та укладання РУСа, так і на його окремих аспектах.

Завдяки плідній праці всіх укладачів та редакторів РУСа, словник містить велике зібрання питомого лексичного та фразеологічного матеріалу української мови. А. Кримському та С. Єфремову вдалося виробити термінологію, яка орієнована на внутрішньомовні ресурси, увесь матеріал дібраний із класичної художньої літератури та фольклорно-етнографічних джерел.

РОЗДІЛ 2
ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ У ПЕРЕКЛАДНІЙ ЧАСТИНІ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕД. А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

2.1. Історія української фразеографії

З історії вивчення української фразеографії відомо, що перші спроби лексикографування стійких висловів простежуються «з кінця XVI ст. з появою словників – „Лексиса, Сирѣчь реченїя, Въкратъцѣ събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)тъ истол(ъ)кованы", Лаврентія Зизанія-Тустановського, виданого 1596 року та „Лексикона славенороссского" Памви Беринди, що з'явився у світ 1627 року» [31, с. 20–21]. Згодом фразеологізми стають об'єктом лексикографічного опрацювання у спеціально упорядкованих збірках, де було започатковано принципи наукового опису фразеологічного матеріалу, який є невід'ємною частиною словникового складу мови. Поступово формується «фразеологічний фонд української мови, який спорадично зберігається в основних лексикографічних виданнях» [31, с. 20–21].

За нашими спостереженнями, в українській лінгвістиці першими спробами теоретичних узагальнень головних результатів українських фразеологів, принципів збереження фразеологічного матеріалу в спеціальних словниках, де закладалися основи фразеографії, стали наукові праці Г. Удовиченка «Принципи укладання „Словника фразеологізмів української мови"» [75], М. Грицака «Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках» [14], Л. Юрчук «Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови» [84], Ю. Прадіда «Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу» [53], В. Русанівського, Н. Клименко «Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників» [58], О. Скопненко, Т. Цимбалюк-Скопненко «Принципи

відбиття фразеологічної синонімії в слов'янській лексикографії та засади створення індивідуально-авторського словника фразеологічних синонімів» [61] та інші лінгвістичні розвідки. Сьогодні теоретичні питання укладання словників існують вже й в електронному вигляді, наприклад, «Порадник для укладачів фахових словників» [51].

До найдавніших пареміологічних зібрань, у яких об'єктом опису є і фразеологічні одиниці, належить українсько-російський словник «Фразы, пословицы и приговорки малороссийские», доданий до «Граматики малороссійскаго наречия» О. Павловського (1818 р.). На думку Ю. Прадіда: «Упорядник в алфавітному порядку подав стійкі вислови української мови, переклавши їх російською, а подекуди подавши навіть тлумачення. О. Павловський першим звернув увагу на явище синонімії у сфері фразеології» [52, с. 32].

Серед лексикографічних праць першої половини XX ст., у яких найповніше описано фразеологічний склад української мови, слід назвати «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907–1909 рр.). Ю. Прадід зазначив: «Свого часу словник отримав високу оцінку з боку наукової громадськості і не втратив наукового значення і донині» [52, с. 32–33].

Про словник Б. Грінченка Л. Скрипник зазначала: «Перше, що впадає в око при розгляді фразеології цього українсько-російського словника, – значно вища, ніж у попередніх лексикографічних працях наукова (зведена до певної системи) організація матеріалу, а це свідчить про добру обізнаність Б. Грінченка з лінгвістичною природою фразеологічних одиниць, про знання методики їх опрацювання в лексикографічній спадщині української та інших мов» [52, с. 32].

Розвиток української літературної мови упродовж 1905–1914 рр. зумовив потребу в укладанні нормативних лексикографічних праць. В історії української літературної мови переважають перекладні словники, здебільшого російсько-українські (українсько-російські).

Проблема лексикографічного опрацювання сталих висловів у словниках тієї доби цікава з кількох поглядів. «По-перше, вивчення цієї практики дасть змогу чіткіше окреслити розуміння обсягів фраземіки в тогочасному мовознавстві, а по-друге, визначити, наскільки сучасна словникарська практика може врахувати здобутки лексикографів 20-х рр. XX ст.» [62, с. 33].

1969 р. в Україні з'являється фразеологічний словник перекладного типу – «Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками» К. Баранцева, у якому нараховувалося близько 7 тис. сталих висловів (ФО, прислів'їв, приказок тощо).

У другій половині 60-х років XX ст. відбувається становлення двох нових напрямів в українській фразеографічній практиці: 1) створення праць навчально-методичного характеру; 2) укладання тлумачних фразеологічних словників. «Обидва напрями в україністиці започаткувала Н. Батюк, уклавши невеликий за обсягом (близько 1100 фразеологізмів) „Фразеологічний словник", що, як уважає сама авторка, мав слугувати вчителеві довідником, бо в ньому подається тлумачення найбільш влучних і поширених ФО, зафіксованих у художніх творах, які вивчаються в середній школі» [53, с. 33].

Найважливішою фразеографічною працею «кінця 60-х років XX ст. став „Словник українських ідіом" Г. Удовиченка, реєстр якого налічує понад 2 тис. фразеологічних одиниць» [53, с. 42]. Це найповніше зібрання фразеологічного складу української мови на той час. Автор подає граматичну, семантичну й стилістичну характеристики реєстрових ФО.

У 1971 р. друком виходить «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. Олійника та М. Сидоренка, «у якому в алфавітному порядку подано 7 тис. українських та 6,5 тис. російських ФО з найуживанішими лексико-граматичними варіантами, указівкою на функціонально-стилістичне та емоційно-оцінне значення» [53, с. 34].

У 1984 р. з'являється «Фразеологічний словник української мови» Г. Удовиченка, до якого увійшло близько 7,5 тисяч фразеологізмів. Як слушно

зауважують у своїх рецензіях на цю працю В. Мокієнко і Л. Симоненко, – «це поки що найповніший фразеологічний словник східнослов'янської фразеології, який на даному етапі лексикографії є одним із найповніших зібрань багатств української фразеології, засвідченої у творах художньої літератури від І. Котляревського до наших днів» [53, с. 34].

У 1994 р. в Україні виходить перша фразеографічна праця, побудована за тематико-ідеографічним принципом – «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека» Ю. Прадіда [53, с. 34].

Дві найважливіші фразеографічні праці, що побачили світ на межі тисячоліть, – це академічні видання «Фразеологічного словника української мови» 1993 року та «Словника фразеологізмів української мови» 2003 року – найповніших на сьогодні зібрань фразеологічного складу української мови. «Реєстр першого словника налічує близько 10 тис. ФО, другого – близько 8 тис., до яких подаються найрізноманітніші варіантні форми. Чимало уваги в них приділено характеристиці граматичних властивостей ФО, широко представлено ілюстративну частину» [53, с. 39].

2.2. Особливості використання фразеологічних одиниць у перекладних словниках

Академічний «Російсько-український словник» (1924–1933 рр.) – це надзвичайно багате зібрання українського лексичного матеріалу XIX–XX ст. «РУС завдяки непохитній національній позиції та власне науковому підходові його упорядників та редакторів до методологічних принципів побудови перекладного словника й досі є неперевершеною лексикографічною працею, яка закріпила лексико-семантичні, фразеологічні, синонімічні прикмети української мови, виявлені передусім у народнорозмовному мовленні та почасти й в інших сферах її функціонування» [16, с. 4].

У словнику, а саме в його українській частині, наявні переклади не лише словом чи синонімічними лексичними відповідниками, а ще й за допомогою

фразеологічних одиниць. Ми помітили, що укладачі РУСа враховували для перекладу входження певного іменника або слова іншої частини мови до складу ФО російської мови, тому наводили й українські фразеологічні відповідники. Також до словника увійшли такі ФО, які характерні лише для української мови.

Аналіз фразеологічних одиниць, засвідчених матеріалами РУСа, дав змогу встановити такі особливості їх використання: 1) для перекладу відповідного фразеологізму російської мови; або ж поряд з іншими лексичними одиницями 2) для перекладу російського слова, яке не входить до сталого вислову. Приклади подаємо в *Таблиці 2.1*.

Таблиця 2.1

Особливості включення ФО до української частини «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова

Російська частина РУСа	**ФО в українській частині РУСа**
РЕЄСТРОВЕ СЛОВО – ІМЕННИК (СУБСТАНТИВОВАНИЙ ПРИКМЕТНИК)	
Беда ***Наделать себе беды́***	*Напита́ти собі́ ли́ха, біди* (РУС, с. 19)
Беспоко́йство ***Причинять кому беспокойство***	*Заклопо́чувати кого́, заздава́ти кло́поту кому́* (РУС, с. 32)
Бесслéдный ***Бесследно пройти***	*Хма́рою перейти́* (РУС, с. 34)
Бирю́к ***Глядеть бирюко́м***	*Вовкува́то* [*во́вком*] *диви́тися* (РУС, с. 38)
Боб, *бот*. ***Остаться на боба́х***	*Пійма́ти о́близня, поши́тися в ду́рні, ду́лю з'їсти* (РУС, с. 45)
Бога́тство ***Купаться в богатстве***	*Пиша́тися в доста́тках* (РУС, с. 46)

Бо́дрость ***Придавать бо́дрости***	*Ду́ху надава́ти кому́, додава́ти жва́вої охо́ти, ду́ху піддя́ти собі́* (РУС, с. 48)
Бок ***С бо́ку припёка***	*Приши́й коби́лі хвіст, п'я́те ко́лесо до во́за* (РУС, с. 49)
Благораз у́мный ***Быть благораз у́мным***	*Ма́ти ро́зум, держа́ти ум* [*ро́зум*] *до́брий у голові́* (РУС, с. 41)
Гости́нец, гости́нцы ***Итти с поздравлением и гостинцем***	*Ходи́ти на ралéць* (РУС, с. 250)
Дово́льство ***Жить в дово́льстве***	*Розкошува́ти, в доста́тках жи́ти* (РУС, с. 302)
Живо́т ***Надорвать живо́тики смеясь***	*Кишки́ порва́ти з ре́готу* (РУС, с. 377)
За́втрак ***Кормить завтраками***	*Годува́ти жда́никами, пожда́никами* (РУС, с. 405)
Кули́к ***Всяк кули́к своё болото хвалит***	*Ко́жна лиси́ця свій хвіст хва́лить* (РУС, с. 879)
Ла́поть ***В лапоть звонить***	*Ба́йдики* (*ба́йди*) *би́ти, байдикува́ти* (РУС, с. 893)
Мёд ***Коли мёд, так и ложку***	*Як мед, то й ло́жку* (*так і ло́жкою*) (РУС, с.1030)
Набáт ***Ударить в набáт, бить набáт и в набáт***	*Уда́рити, би́ти* (*дзвони́ти*) *на ґвалт* (*на сполóх*) (РУС, с. 1163)
Ого́нь, огонёк ***Пройти сквозь ого́нь и воду***	*Бу́ти на коні́ і під коне́м, на во́зі й під во́зом, і в сту́пі і за сту́пою, пройти́ Рим і Крим* (РУС, с. 1769)
Пету́х, *зоол.* ***Посадить красного петухá под***	*Черво́ного пі́вня пусти́ти* (РУС, с. 2003)

кровлю (***поджечь***)	
РЕЄСТРОВЕ СЛОВО – ДІЄСЛОВО	
Бить ***Бить в набат***	*Би́ти на ґвалт, на сполóх* (РУС, с. 38–39)
Болтать ***Болта́ть попусту***	*Ду́рно плéска́ти, языкóм горóх товкти́* (РУС, с. 51)
Глота́ть, глотну́ть, проглоти́ть ***Глота́ть слюнки***	*Сли́нку ковта́ти* (РУС, с. 228)
Дева́ть, -ся, деть, -ся ***Неизвестно куда дева́лся кто***	*Як лиз злиза́в когó, мов лихи́й злиза́в когó, мов коро́ва языкóм злизала* (РУС, с. 275–276)
Де́лать, -ся ***Де́лать медленно***	*Робúти як мóкре гори́ть, як чéрез пень колóду тягти́* (РУС, с. 280)
Захрома́ть ***Дело захрома́ло***	*Ста́лася за́мішка в спра́ві, спра́ва хибну́ла* (РУС, с. 522)
Изруба́ть и Изрубля́ть, изруби́ть ***Изруби́ть совершенно***	*Поруба́ти на мак, посíкти на мóлот* (РУС, с. 607–608)
Лить, лива́ть ***Лить масло в огонь, перен.***	*Долива́ти олíї до вогню́* (РУС, с. 946)
Мота́ть ***Мотать на ус***	*Мота́ти на* (*в*)*ус*, *бра́ти на ро́зум* (РУС, с. 1125)
Нава́стривать, навостри́ть ***Навостри́ть на кого когти, зубы***	*Нагостри́ти на ко́го кíгті*, *зу́би* (РУС, с. 1175)
Обводи́ть, обвести́ ***Его вокруг пальца не обведёшь***	*Йогó не оду́риш сплóха* (РУС, с. 1712)
Подсыпа́ть, подсы́пать чего во что, подо что-л.	*Бíсики пуска́ти кому́* (РУС, с. 2108)

Мелким бесом подсыпаться к кому	
РЕЄСТРОВЕ СЛОВО – ПРИСЛІВНИК	
Благополу́чно ***Окончиться благополу́чно, неблагополу́чно***	*Ви́йти на до́бре, на зле* (РУС, с. 41)
Дополу́смерти ***Избил дополу́смерти***	*Ті́льки що живо́го пусти́в* (РУС, с. 320)
За́муж, нрч. ***Выйти замуж раньше старшей сестры***	*Під кори́то підверну́ти ста́ршу* (РУС, с. 456)
Легко́ ***Легко́ и привольно ему сделалось***	*На́че на світ удру́ге народи́всь, світ йому́ вго́ру піднявся* (РУС, с. 910)
Наголо́, нрч. ***Вырезали всех наголо́***	*Ви́різали всіх до-ноги́* (*у-пе́нь, до-ща́дку, до-ще́нту*) (РУС, с. 1193)
Наперечёт, нрч. ***Я их всех знаю наперечёт***	*Я їх усі́х зна́ю на ви́лік, вони́ в ме́не всі під лико́м*, (*образно*) *я їх усі́х зна́ю як свої́ п'ять па́льців* (РУС, с. 1334)
РЕЄСТРОВЕ СЛОВО – ПРИКМЕТНИК	
Ве́жливый ***Быть ве́жливым***	*Зна́ти звича́й* (РУС, с. 83)
Взро́слый ***Сделаться взрослым***	*Увійти́ в літа́* (*в ро́зум*), *дорости́, дійти́ літ, дійти́ до зросту* (РУС, с. 102)
Ду́тый ***Ду́тая репутация***	*Дму́хана сла́ва* (*репута́ція*) (РУС, с. 346)

Ежо́вый ***Держать в ежовых рукавицах***	*Трима́ти в шо́рах* (РУС, с. 359)
Мо́крый ***Мокрая курица***	*Мо́кра ку́рка* (РУС, с. 1105)
Опря́тный ***В комнате очень опрятно***	*В ха́ті як у вино́чку* (РУС, с. 1808)

За кількістю компонентів фразеологізми, організовані за моделлю словосполучення, переважають над ФО, які організовані за моделлю простих або складних речень. На основі структурної диференціації, яку запропонувала Л. Скрипник, виділяємо наступні структурні типи фразеологізмів:

1) фразеологізми, організовані за моделлю словосполучення: *бу́ти у тяжкі́, бу́ти при наді́ї* (РУС, с. 30); *ходи́ти важкою* (РУС, с. 30); *мо́роки беру́ть кого́, відби́ти па́мороки кому́* (РУС, с. 31); *заздава́ти кло́поту кому́* (РУС, с. 32); *ви́йти на до́бре, на зле.* (РУС, с. 41); *держа́ти ум* [*ро́зум*] *до́брий у голові́* (РУС, с. 41); *ма́ти ро́зум* (РУС, с. 41); *додава́ти жва́вої охоти* (РУС, с. 48); *языко́м горо́х товкти́* (РУС, с. 51); *зна́ти звича́й* (РУС, с. 83); *да́ти хабаря́ кому́, підма́зати кого́, підплати́ти кого́, засоли́ти* (РУС, с. 103); *да́ти ку́ку в ру́ку, ткну́ти в ла́пу кому́* (РУС, с. 103); *до́вгі* (*липу́чі*) *ру́ки ма́ти* (РУС, с. 143); *ходи́ти на рале́ць* (РУС, с. 235–250); *зли́дні нас обсі́ли* (РУС, с. 332–333); *годува́ти жда́никами, пожда́никами* (РУС, с. 405); *за ма́сляні ви́шкварки* (РУС, с. 570); *поруба́ти на мак, посі́кти на мо́лот* (РУС, с. 607–608); *ба́йдики* (*ба́йди*) *би́ти, байдикува́ти* (РУС, с. 893);

2) ФО, організовані за моделлю простих або складних речень: *на Мико́ли та й нико́ли* (РУС, с. 305); *він з йо́го олі́ю ви́чавить* (РУС, с. 306); *ті́льки що живо́го пустив* (РУС, с. 320); *на чужи́й корова́й оче́й не прива́й* (РУС, с. 700); *ко́жна лиси́ця свій хвіст хва́лить* (РУС, с. 879); *яки́й пан, таки́й і жупа́н* (*таки́й і крам*) (РУС, с. 881–882); *прили́п, як ше́вська смола́* (РУС, с. 942); *бре́ше, як рябу́й соба́ка* (РУС, с. 1051); *ніч – пора́дниця-ма́ти*: *пора́дить, що почина́ти*

(*що каза́ти*) (РУС, с. 1134); *аби́ боло́то, а жа́би́ будуть*; *голо́дній ку́рці про́со на думці*; *ку́рка що гребе́, то все на себе́*; *ніхто́ собі́ не ворог*; *з вели́кої хма́ри та малі́й дощ*; *зайшла́ гора́ в тяж, а привела́ мі́шу* (РУС, с. 1153).

2.3. Лексичний склад фразеологічних одиниць

Сутність інтеграції лексем у нову одиницю мови – фразему – полягає у «згасанні значення детермінованих лексем, які у поєднанні з лексичним значенням детермінуючого компонента утворюють якісно новий „сплав" – семантику фразеологічного знака. Лексичні компоненти, з'єднавшись у межах того чи того фраземного знака в семантично неподільну єдність, утрачають знакову природу одиниць попереднього рівня і перероджуються в конститутивно-розрізнювальні елементи одиниць вищого рівня» [3, с. 10].

ФО, у семантичній структурі якої вагоме місце посідає конотація, як і слово, є результатом номінативної діяльності людини, оскільки як знакова одиниця мови фразема теж служить для позначення явищ реальної дійсності.

У мовознавстві існують різні точки зору стосовно здатності фразеологізмів виконувати номінативну функцію. Одні лінгвісти вважають фразеологізми лише експресивними одиницями мови, оскільки вони позначають певні фрагменти дійсності, для яких уже існують назви на лексичному рівні. Інші ж відстоюють думку про те, що фразеологізми «покликані до життя» для того, щоб виконувати переважно експресивну функцію. Якщо зіставити ці погляди з розумінням фразеологічного значення, то з'ясується, що «один з них заперечує денотативно-сигніфікативний аспект, який фактично формулює понятійний зміст значення, і є визнанням лише конотативного елемента у фразеологічному значенні. Інший – пов'язаний з перебільшенням ролі конотації та недооцінкою денотативно-сигніфікативного аспекту, на якому базується номінативна функція ФО» [7, с. 14–15]. Достовірнішою, на нашу думку, є думка тих дослідників, які «визнають фразеологізми номінативними одиницями мови, бо до об'єктів номінації зараховують, крім предметів, ситуації (Н. Арутюнова), оцінки, емоції і почуття

людини (А. Уфімцева), відношення та зв'язки між предметами і явищами (Г. Колшанський), тобто все те, що становить конотацію. У широкому розумінні мовної номінації номінативно та експресивно-оцінна функція мовних одиниць не можуть протиставлятися як такі, що виключають одна одну. Будучи продуктом оцінної діяльності свідомості, конотація є опосередкованим відображенням дійсності, а, отже, і нерозривно пов'язана з денотативно-сигніфікативним змістом. Гносеологічні основи природи фразеологічного значення криються в необхідності не стільки відображати реалії, скільки виражати суб'єктивно-емоційне ставлення до них» [7, с. 14–15].

Більшість стійких зворотів фразеологічної системи української мови групується навколо слів, що належать до найуживаніших шарів лексичного фонду.

Л. Скрипник стверджує, що багаточленні гнізда фразеологічних одиниць найрізноманітніших структурних типів і семантичних полів організовуються навколо іменників, що становлять назви частин тіла людини чи тварини. Великі серії ФО групуються навколо слів, що є назвами різних явищ природи, небесних світил; назвами рослинного та тваринного світів; назвами знарядь праці й найрізноманітніших господарських предметів; слів, що позначають абстрактні поняття. Компонентами багатьох фразеологізмів стали дієслова загальнонародного вжитку, що є найменуваннями життєво важливих дій і станів, виробничих і суспільно-політичних процесів. «Із іномовних лексичних елементів, що виступають як компоненти ФО, помітне місце посідають слова латинського походження, засвоєні українською мовою у різні історичні епохи. Незначна частина фразеологізмів утворилася з використанням діалектних слів» [63, с. 102–109].

Більшість фразеологізмів має у своєму складі слова вільного вжитку, пов'язані між собою за граматичними нормами сучасної української мови. Але є також чимало ФО, до лексичного складу яких входять компоненти із закріпленим ужитком, тобто слова, що «функціонують лише у межах усталених

сполучень і їх вже нечітко усвідомлюють як самостійні лексичні одиниці» [63, с. 106].

Частина фразеологізмів літературного вжитку має у своєму складі компоненти з архаїчної чи історичної лексичної сфери. Приклади таких ФО засідчені в матеріалах академічного «Російсько-українського словника»:

- *да́ти ку́ку в ру́ку* (*дати, взяти хабара*) (РУС, с. 103); **ку́ку в ру́ку**, *заст*. – хабар (вислів є застарілим; слово ***куку*** (***кука***) не має самостійного вживання поза фразеологізмом) (СУМ, IV, с. 387). Матеріали ЕСУМ фіксують омонімічні лексеми **кука**[1] ‘*дит.* Воша, комаха’; **кука**[2] ‘*дит*. Лялька, очевидно, результат скорочення слова [кукла] «лялька»’ (ЕСУМ, ІІІ, с. 127), проте їх значення складно пов’язати зі змістом наведеної фразеологічної одиниці;
- *ходи́ти на рале́ць* (*іти з подарунком вітати кого-небудь*) (РУС, с. 235–250); **ралець**, *заст*. – подарунок, приношення; те саме, що бенкет (СУМ, VII, с. 446);
- *яки́й пан, таки́й і жупа́н* (*яка людина дбала, в такому стані і її речі* (*господарство*)) (РУС, с. 881–882); **жупан**, *заст*. – теплий верхній чоловічий суконний одяг (СУМ, ІІ, с. 547);
- *обікра́ли до цури́* – вкрасти абсолютно все (РУС, с. 1193); **цура**, *діал., заст*. – паличка, тріска (СУМ, XI, с. 250);
- *дмухача́ да́ти* – утекти (РУС, с. 1175); **дмухач**, *заст*. – вітер (СлГр, І, с. 394);
- *насторочувати вуха* – уважно прислухатися; насторожитися, наслухати (РУС, с. 1175); **насторочувати**, *заст*. – напружено, уважно прислухатися (СУМ, V, с. 203);
- *нагостри́ти жальце́* – прагнути заподіяти кому-небудь прикрість, шкоду (гніватися на когось) (РУС, с. 1175); **жальце**, *заст*. – жало (СлГр, І, с. 474);
- *духопе́ликів надава́ти кому́* – сильно бити (РУС, с. 1175); **духопелик**, *заст*. – удар кулаком (СУМ, ІІ, с. 445);

- *яки́й це дур його́ напа́в?* – про людину, яка поводить себе незвично, агресивно (РУС, с. 1171); **дур**, *заст*. – дурість (СлГр, I, с. 456);
- *ви́кинути з тямки* – забути (РУС, с. 1919); **тямка**, *заст*. – розум (СУМ, X, с. 346);
- *ви́різали всіх до-ща́дку* (вбили увесь рід людини) (РУС, с. 1193); **щадок**, *заст*. – нащадок, потомок (СлГр, IV, с. 522);
- *худи́й спрят і до́брого спокусить* – те, що погано заховане, спокушає до крадіжки (РУС, с. 2024); **худий**, *заст*. – поганий (СлГр, IV, с. 418);
- *іти, піти з ким насупереки*, а також: *зробити перекір кому*, *наперекір кому*, (*редко*) *бороздити кому що* (РУС, с. 33); **насупереки** – наперекір (СлГр, II, с. 525).

2.4. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць перекладної частини РУСа

Перекладний характер «Російсько-українського словника» впливає на те, що включені до української частини фразеологічні одиниці не завжди мають відповідне пояснення. Їх зміст можна співвіднести зі значенням реєстрового слова, обраного для перекладу. У дослідженому фактичному матеріалі фіксуємо низку ФО, які не отримали подальшого закріплення у пізніше виданих словниках, зокрема у «Словнику української мови» в 11 томах (1970–1980 рр.) та «Словнику фразеологізмів української мови» в 2 томах за ред. В. Винника (1999 р.). Пояснення таких стійких сполучень ми спробували самостійно витлумачити й подаємо їх у таблиці (*Таблиця 2.2*).

Також, провівши пошукову роботу, ми з’ясували, що фразеологічні одиниці такого типу не зафіксовані у збірнику «Українські приказки, прислів’я і таке інше» М. Номиса (1864 р.) [46] та у «Словарі української мови» Б. Грінченка [64].

Таблиця 2.2

ФО, засвідчені тільки в матеріалах «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова

Фразеологізм у російській мові	Фразеологічний відповідник в українській мові	Пояснення фразеологізму
Бере́менная (женщ.) ***Быть беременной***	Бу́ти у тяжі́, у тя́жу, ходи́ти важко́ю, у тяжі́, в тяготі́ (РУС, с. 30)	Бути вагітною, адже мати «додаткову вагу, з якою тяжко ходити». Фразеологічні структури, у яких відображено фізіологічний стан людини
Бо́дрость ***Придавать бо́дрости***	Ду́ху надава́ти кому́, додавати жва́вої охоти, ду́ху підда́ти собі́ (РУС, с. 48)	Підбадьорювати, підбадьорюватись. ФО, що відображають духовну культуру
Болта́ть ***Болта́ть попусту***	Ду́рно пле́ска́ти, язико́м горо́х товкти́ (РУС, с. 51)	Верзти дурниці. Фразеологічні структури, у яких відображено фізіологічний стан людини
Бу́дущность, бу́дущее ***В самом недалёком будущем***	От ті́льки не ви́дно (РУС, с. 64)	Те, що ще має відбутися, майбутнє, прийдешність
Ве́жливый ***Быть ве́жливым***	Зна́ти звича́й (РУС, с. 83)	Бути ввічливим, чемним, ґречним. ФО, яка відображає соціальні відносини
До́ждик	На Мико́ли та й	Мається на увазі щось

После до́ждика в четверг	нико́ли (РУС, с. 305)	нездійсненне. Це фразеологізм, який відображає своєрідність гумору. До таких ФО відносять етнографічні фразеологізми, побудовані на антропонімах, які поширені в народі і становлять гумористичний чи сатиричний каркас
Дожима́ть, дожа́ть ***Он его дожмёт***	Він з йо́го оліо́ вичавить (РУС, с. 306)	Дотиснути, видобувати що-небудь. Фразеологізм, що відображає соціальні відносити, в яких присутнє значення погрози
Дополу́смерти ***Избил дополу́смерти***	Ті́льки що живо́го пусти́в (РУС, с. 320)	Побити когось до напівсмерті. ФО, яка передає соціальні відносини
Дрова́ ***Кто в лес, кто по дрова́***	Одно́ до ліса, дру́ге до бі́са; котри́й сторч, а котри́й в борщ (РУС, с. 337)	Розходитись у різні сторони, протилежні напрямки. ФО, що відображають духовну культуру
Дру́жба ***Не в службу, а в дружбу***	З при́язни, а не з неволі (РУС, с. 339)	Говориться тоді, коли просять надати послугу по доброті, з люб'язності, а не через обов'язок. Фразеологізм, що відображає соціальні відносини
Карава́й и Корова́й ***На чужо́й корова́й***	На чужи́й корова́й оче́й не поривай	Пересторога не зазіхати на чуже. ФО, що відображає духовну

рта не разевай	(РУС, с. 700)	культуру
Кули́к ***Всяк кули́к своё болото хвалит***	Ко́жна лиси́ця свій хвіст хвалить (РУС, с. 879)	Кожному миле те, до чого він звик. Фразеологізм, що відображає психолого-етнографічні ознаки, зокрема риси характеру, особливості реагування на різні обставини життя
Купе́ц ***Не по купцу́ товар***	Не по кеше́ні крам, не по зуба́х скори́нка (РУС, с. 881–882)	Щось не під силу кому-небудь. ФО, що містить морально-етичну оцінку
Купе́ц ***Каков купе́ц, таков и продавец***	Яки́й пан, таки́й і жупа́н (таки́й і крам) (РУС, с. 881–882)	Яка людина дбала, у такому стані і її речі (господарство). Фразеологізм соціального спрямування
Лист ***Дрожит, как осиновый лист***	Тру́ситься як на ножі́, тремти́ть як оси́ка (РУС, с. 942)	Дуже сильно трястися від холоду, страху, слабості, хвилювання. Фразеологічні структури, що відображають жести людини, її психологічний та фізичний стан
Ме́рин ***Врёт, как сивый мерин***	Бре́ше, як рябо́й соба́ка (РУС, с. 1051)	Нагло і часто когось обманювати. Брехати колись означало говорити ні про що. Так і про собак колись казали, що вони «брешуть», тобто майже завжди дурно гавкають. ФО, яка містить у собі морально-етичну оцінку

Ме́рин ***Глуп, как сивый мерин***	Дурни́й, як вівця́, як пень, як сту́па, як дра́ний чобіт (РУС, с. 1051)	Про нерозумну або байдужу до всього, до всіх людину. Фразеологічні структури, у яких відображено психічний стан людини
Мудрёный ***Утро вечера мудрене́е***	Ніч – порадниця-ма́ти: пора́дить, що почина́ти (що каза́ти) (РУС, с. 1134)	Заклик не квапитися з прийняттям рішень, бо зранку можна прийняти правильніше рішення, ніж вечором, тому краще відкласти все на завтра. ФО, що відображає духовну культуру
Мышь, *зоол*. Mus ***Кошка спит, а всё мышей видит***	Голо́дній ку́рці про́со на думці (РУС, с. 1153)	Про людину, яка весь час думає тільки про одне. Фразеологічна структура, у якій відображено психічний стан людини
Мышь, *зоол*. Mus ***И мышь в свою норку тащит корку***	Ку́рка що гребе́, то все на себе́; ніхто́ собі́ не ворог (РУС, с. 1153)	Кожен робить так, як буде краще для нього самого. Фразеологізм, що відображає соціальні відносини
Мышь, *зоол*. Mus ***Гора мышь родила***	З вели́кої хма́ри та мали́й дощ; зайшла́ гора́ в тяж, а привела́ ми́шу (РУС, с. 1153)	Великі очікування, які переходять у мізерний результат. Фразеологізми, що містять у собі морально-етичну оцінку

2.5. Характеристика ФО із зооморфним компонентом

В українській мові численну фразеотематичну групу становлять фразеологізми з анімалістичним компонентом. Це можна пояснити тим, що слова, які позначають фауну, належать до найдавніших шарів лексики. Найменування тварин створюють у межах фразеологізмів конотативні значення, які значною мірою зумовлюють формування загальної семантики фразеологізму.

Під фразеологізмами з анімалістичним компонентом розуміємо «семантично обмежену групу стійких мовних утворень, до складу яких входить компонент-зоонім (назва тварини). Вони функціонують як відтворювані метафоричні, переважно експресивні мовні одиниці вторинного найменування» [76, с. 21].

Незважаючи на широку лінгвістичну продуктивність зооморфізмів, є лише невелика кількість робіт, у яких простежено використання висловлювань із назвами тварин. «У цих наукових розвідках найчастіше проаналізовано дослідження: 1) присвячені вивченню конотативних значень зоонімів (В. Жельвіс, Є. Гутман, П. Литвин, К. Гюльмянц, О. Корнілов); 2) об'єктом яких є вивчення зоонімів як складових компонентів фразеологізмів у ідеографічному аспекті (Є. Бєлкіна, Г. Доброльожа, А. Кузнєцова, Д. Мальцева, Н. Петрова, О. Селіванова, Д. Ужченко); 3) об'єктом яких є класифікація фразеологізмів із компонентом-зоонімом на окремі групи відповідно до назви тварини (І. Голубовська, О. Левченко, О. Назарян)» [38, с. 1].

Одиниці цієї фразеотематичної групи дослідники називають по-різному: «фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом» (В. Бойко) [8, с. 5], «фразеологічні одиниці із зоосемічним компонентом», «зоосемічна фразеологія» (А. Семотюк) [59, с. 7], «фразеологія живої природи», «зоосемічні фразеологічні одиниці» (Н. Петрова) [48, с. 6], «зоофразеологія» і «зоофразеологічні одиниці» (Д. Ужченко) [76, с. 18].

Головною особливістю анімалістичного компонента є національно-культурна маркованість. Цей компонент корелює з іншими компонентами

фразеологізму не тільки в лексико-граматичному, а насамперед у семантичному плані. Це визначає його «семантичну сутність, зумовлену перш за все екстралінгвальними чинниками, пов'язаними з національними особливостями етнічної спільноти, в середовищі якої виник певний фразеологізм з анімалістичним компонентом» [32, с. 112].

Фразеологізми з зоокомпонентом, як і вся оцінна лексика, сприяють вираженню почуттів, реакцій, емоційного життя людини в цілому, формуючи і позначаючи ціннісну картину світу, зокрема оцінку предметів з етичних і естетичних норм цього мовного колективу. Вони характеризують семантичний варіант, який включає в себе основу номінації, до якої додається значення характеристики, що ускладнює структуру варіанту і вносить до неї якісну зміну. У той же час «лінгвістична специфіка цього значення проявляється в тому, що зміст характеристики умотивовано не стільки якостями реального об'єкта (у разі зооніма – тварини), скільки якостями, які приписуються цьому об'єкту колективною мовною свідомістю. Мова реєструє, закріплює ці якості як властиві денотату, що дозволяє регулярно використовувати назву об'єкта як еталон певних якостей» [44, с. 17–18].

Використання назв тварин як компонентів фразеологізмів змотивоване національними стереотипними уявленнями про певну тварину. «Причиною для метафоричного перенесення назв тварин на людину може бути схожість об'єкта, предмета або людини з будь-якими тваринами за зовнішнім виглядом, характерними діями або особливостями поведінки. Наприклад, хитрості, лицемірства, боягузтва, спритності, працьовитості, сміливості, сили тощо» [34, с. 19].

Методом суцільної вибірки в перекладній частині РУСа виявлено фразеологізми із компонентом-зоонімом, які скласифіковано за тематичним принципом у такі групи:

- Фразеологізми з назвами свійських тварин – *оповіда́ти сон ряб́ої коби́ли* (РУС, с. 45); *на похи́ле де́рево й ко́зи скачуть* (РУС, с. 73–74); *мов коро́ва язико́м злизала* (РУС, с. 275–276); *як з ца́па во́вни, як з бика́ молока* (РУС,

с. 751); *воні́ живу́ть, як кіт із соба́кою* (РУС, с. 831); *бре́ше, як рябу́ій соба́ка* (РУС, с. 1051); *дурни́й, як вівця́* (РУС, с. 1051); *голо́дній ку́рці про́со на думці* (РУС, с. 1153); *ку́рка що гребе́, то все на себе* (РУС, с. 1153); *як кіт напла́кав* (РУС, с. 1340); *теля́чі ні́жності, теля́че ла́щення* (РУС, с. 1536); *черво́ного пі́вня пусти́ти* (РУС, с. 2003); *ко́зи в зо́лоті пока́зувати кому́* (РУС, с. 2309).

- Фразеологізми з назвами диких тварин – *вовкува́то* [*во́вком*] *диви́тися* (РУС, с. 38); *ко́жна лиси́ця свій хвіст хва́лить* (РУС, с. 879); *зайшла́ гора́ в тяж, а привела́ ми́шу* (РУС, с. 1153); *но́сить вовк, понесу́ть і во́вка* (РУС, с. 2133); *двох зайці́в го́ниш, ні о́дного не вло́виш* (РУС, с. 2133).
- Фразеологізми з назвами комах – *яки́й це ґедз його́ вкуси́в?* (РУС, с. 1171); *йому́ й му́ха на зава́ді* (РУС, с. 2172).
- Фразеологізми з назвами земноводних – *аби́ боло́то, а жа́би́ будуть* (РУС, с. 1153).

Зоофразеологічні одиниці відображають життєвий досвід людини, особливості її поведінки та прикметні риси характеру. Для опису людини чи її поведінки може бути використана назва будь-якої тварини, але зазвичай коло тварин обмежується переважно тими, з якими людина контактує в повсякденному житті.

Матеріал дослідження дає змогу виокремити такі семантичні типи фразеологізмів із компонентом-зоонімом:

- Фразеологізми зі значенням поведінки чи реакції особи – *вовкува́то* [*во́вком*] *дивитися* – проявляти вороже ставлення (РУС, с. 38); *воні́ живу́ть, як кіт із соба́кою* – жити, постійно сварячись (РУС, с. 831); *ко́жна лиси́ця свій хвіст хва́лить* – кожному миле те, до чого він звик (РУС, с. 879); *ку́рка що гребе́, то все на себе* – кожен робить так, як буде краще для нього самого (РУС, с. 1153); *яки́й це ґедз його́ вкуси́в?* – про людину, яка нервує, у якої поганий настрій (РУС, с. 1171); *теля́чі ні́жності, теля́че ла́щення* – надмірна або недоречна сентиментальність у вираженні своїх почуттів (РУС, с. 1536); *но́сить вовк, понесу́ть і во́вка* –

як ти ставишся до людей, так і вони до тебе (РУС, с. 2133); *йому́ й му́ха на заваді* – про того, хто нічого не хоче робити, і шукає для цього найменші причини (РУС, с. 2172).

- Фразеологізми зі значенням дії, занять особи – *оповіда́ти сон рябо́ї коби́ли* – говорити нісенітниці (РУС, с. 45); *мов коро́ва язико́м злизала* – хто-, що-небудь швидко зник (РУС, с. 275–276); *бре́ше, як рябо́й соба́ка* – нагло і часто когось обманювати (РУС, с. 1051); *черво́ного пі́вня пустити* – підпалювати що-небудь (РУС, с. 2003); *двох зайці́в го́ниш, ні о́дного не вловиш* – братися за кілька справ одночасно (РУС, с. 2133); *ко́зи в зо́лоті пока́зувати кому́* – спокушати оманливими обіцянками (РУС, с. 2309).
- Фразеологізми зі значенням абстрактного поняття – *на похи́ле де́рево й ко́зи скачуть* – великі неприємності спіткали слабку, беззахисну людину (РУС, с. 73–74); *як з ца́па во́вни, як з бика́ молока* – щось, чого не дочекаєшся, що важко досягти (РУС, с. 751); *зайшла́ гора́ в тяж, а привела́ ми́шу* – великі очікування, які переходять у мізерний результат (РУС, с. 1153).
- Фразеологізми зі значенням фізичного і психічного стану людини – *дурни́й, як вівця́* – про нерозумну або байдужу до всього, до всіх людину (РУС, с. 1051); *голо́дній ку́рці про́со на думці* – про людину, яка весь час думає тільки про одне (РУС, с. 1153).
- Фразеологізми зі значенням кількісної характеристики предметів – *як кіт напла́кав* – дуже мало (РУС, с. 1340).

Висновок до розділу 2. Практика фіксувати фразеологічні одиниці у словниках різних типів (перекладних, тлумачних та ін.) відома здавна.

«Російсько-український словник», а саме його перекладна частина, засвідчує надзвичайне багатство українського фразеологічного матеріалу. У матеріалах РУСа зафіксовано такі ФО, які відсутні в загальновідомих тлумачних і фразеологічних словниках та збірниках. Винятковим є і лексичне

наповнення фразем, адже частина з них має у своєму складі компоненти з архаїчної чи історичної сфери.

Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що фразеологічні одиниці з компонентом-зоонімом в українській мові використовують для позначення характеристик буття людини у фізичному, психоментальному та соціальному аспектах. Розглянутий матеріал свідчить, що зооморфні фразеологізми, які метафорично позначають поняття, пов’язані з людиною, здебільшого виражають негативні значення. Тому кількість зоонімів, що наділяють людину несхвальними якостями, набагато більша, ніж тих, що вказують на позитивні. Це можна пояснити сильнішою емоційною реакцією особистості на негативні явища.

РОЗДІЛ 3
ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ СИНОНІМІЇ ТА АНТОНІМІЇ, ЯВИЩЕ ВАРІАТИВНОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

3.1. Синонімія «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова

Фразеологізми органічно входять до мовної системи. «Цілісність значення фразеологічних одиниць зумовлює витворення системних відношень, які є аналогічними до лексичних одиниць: синонімічні, варіантні й антонімічні відношення» [78, с. 94].

Синонімічні відношення властиві всім основним одиницям мови, що мають семантичну визначеність: морфемам, словам, реченням. У синонімічні зв'язки можуть вступати також і фразеологізми, що у функціональному відношенні багато в чому зближує їх зі словами.

Фразеологічний фонд мови будь-якого народу є невичерпним джерелом, що забезпечує збагачення літературної мови новими виразними засобами. Фразеологізми-синоніми використовуються в мові для конкретного опису будь-якого предмета або явища. Знання особливостей синонімії фразеологізмів допомагає вирішити проблеми, пов'язані з їх правильним та доречним вживанням у мові, що є показником рівня культури будь-якої людини.

Проблема синонімії у фразеології пов'язана перш за все з відсутністю єдиного погляду на це явище. Суть фразеологічної синонімії В. Телія вбачає «у здатності фразеологізмів з однаковим категорійним граматичним значенням і різним лексичним складом компонентів до взаємозамінювання без порушення будови конструкції» [69, с. 59]. Л. Скрипник синонімічними вважає «ФО з різною внутрішньою формою і лексичним складом на позначення одного й того самого поняття, що, відтіняючи різні його сторони, мають однотипне категорійне значення й однакову семантичну сполучуваність зі словами оточення» [38, с. 134]. Російський мовознавець В. Жуков під фразеологічними

синонімами розуміє «ФО з максимально близьким значенням, що співвідносяться з однією частиною мови, мають переважно подібну лексико-фразеологічну сполучуваність, але відрізняються відтінками значення, стилістичним забарвленням, а іноді тим й іншим одночасно» [21, с. 256].

Така різноманітність визначень не випадкова: зважаючи на подібність між фразеологічною і лексичною синонімією та складнішу будову фразем, їх надслівний характер, дослідники вдаються до «аналізу як ступеня семантичної близькості ФО, так і їх граматичної будови, компонентного складу, семантико-синтаксичної сполучуваності» [78, с. 95].

Особливої актуальності набуло питання про спільне й відмінне в лексичній та фразеологічній синонімічних сферах. У науковій літературі чітко визначилися дві тенденції: одні автори, підкреслюючи спільні елементи в лексичному значенні та в експресивно-стилістичному характері слів і фразеологізмів (йдеться про тип лексичних ідіом – еквівалентів слів), доводять, що синонімія лексичних та фразеологічних одиниць – явища тотожні. Ця тенденція чи не найвиразніше висвітлена у статті Є. Іванникової «Синонимические отношения между фразеологическими единицами и словами» [25]. «Те, що синонімії фразеологізмів приписували специфічні риси, – констатує авторка, – можна пояснити, очевидно, тим, що синонімія фразеологічних одиниць досліджувалася сама по собі, без урахування одночасного існування і синонімічних відношень фразеологічних одиниць зі словами. На самостійне ж вивчення право має синонімія тільки тих фразеологічних одиниць, суть яких виходить за межі еквівалентності слову» [25, с. 94]. Таку ж позицію займає і М. Палевська: «Фразеологічна система мови у своїй певній частині, а саме в еквівалентних слову фразеологічних зворотах, немовби накладається на синонімічну частину слів, утворюючи з останнього єдину складну систему співвідношення найменувань» [47, с. 97]. Інші ж мовознавці підтримують думку про те, що лексична і фразеологічна синонімія, хоч і близькі, але не тотожні явища й тому мають бути самостійними

об’єктами лінгвістичного аналізу. Цього погляду дотримуються Ю. Аваліані та Л. Ройзензон [56].

У посібнику «Фразеологія сучасної української мови» В. Ужченко та Д. Ужченко зазначають, що «подібно до лексичних синоніми фразеологічні мають спільне значення, відрізняючись семантичними або стилістичними (або семантичними і стилістичними одночасно) відтінками, утворюючи синонімічні ряди, співвідносні з однією частиною мови» [78, с. 84].

Особливе місце у практичному описі фразеологічного складу української мови посідає «Словник фразеологічних синонімів» М. Коломійця та Є. Регушевського (1988 р.) [29]. У сучасній фразеографії це найповніше зібрання українських фразеологічних синонімів. Словник містить 300 синонімічних рядів, що охоплюють 2 тисячі фразеологізмів, включає «короткі відомості про семантичні відтінки ФО, емоційно-експресивне забарвлення, стилістичне використання й особливості їх уживання в сучасній українській літературній мові. При цьому фразеологічні синоніми можуть утворювати цілі комплекси, здатні поділятися на менші групи» [78, с. 85].

У 2010 році О. Скопненко спробував укласти словник фразеологічних синонімів Миколи Лукаша [79]. Це дослідження було важливим перш за все з огляду на потреби лексикографії, адже сучасні фразеологічні словники не можуть продемонструвати єдиного підходу до подачі синонімів-фразеологізмів, або взагалі уникають цієї проблематики.

Отже, підтримуючи думку В. Ужченка та Д. Ужченка, можемо визначити, що «фразеологічні синоніми – це фразеологічні одиниці зі спільним загальним значенням, співвідносні з однією частиною мови, але відмінні між собою образною основою, компонентним складом і семантико-стилістичними відтінками» [78, с. 84].

Фразеологічна синонімія зайняла помітне місце в системі сучасної літературної мови. Проте широке наповнення фразеосинонімічних рядів не означає довільного використання будь-якого з членів ряду. Крім структурної організації синонімічних фразеологізмів, можливість адекватної заміни одного

фразеологічного синоніма іншим залежить від ступеня їх семантичної близькості, здатності ФО мати однакове лексичне оточення й уживатися хоча б в одній спільній конструкції, від характеру співвіднесеності синонімічних фразем з однією й тією самою частиною мови, від стилістичної належності синонімічних зворотів та їх емоційного забарвлення. Без таких умов між одиницями не виникає лінгвістичного зв'язку.

Формування синонімічних рядів фразеологічних одиниць пов'язане з оновленням образної основи фразеологізмів, об'єднаних однією темою, пошуком більш яскравого й експресивного образу при збереженні єдності логічної сторони поняття.

Формуючи синонімічні ряди фразеологізмів на матеріалі РУСа, ми беремо до уваги лексико-граматичні варіанти фразеологічних одиниць, позначаючи можливу заміну в дужках. Як синоніми подаємо зокрема ті одиниці, що мають спільний компонент значення, але різняться образною основою. Визначити, як співвідносяться між собою такі сталі вислови – чи як варіанти, чи як синоніми – буває досить складно. Невипадково дослідники пропонують виділяти серед синонімів різні перехідні типи: «дублети (М. Шанський); компонентні синоніми (А. Акопян); варіанти-синоніми (Т. Коваленко); структурні синоніми (А. Кунін, І. Чернишова)» [63, с. 213]. Проте, аналізуючи опрацьований матеріал, ми чітко розмежовуємо поняття варіативності та синонімії фразеологізмів.

На підставі власних спостережень і на матеріалах, зібраних з перекладної частини «Російсько-українського словника», ми сформували синонімічні ряди, беручи до уваги здатність ФО позначати те саме поняття. Виділяємо групи фразеологічних синонімів, пов'язаних з позначенням понять таких сфер:

1. Сфера, що характеризує різні психологічні та фізичні стани людини:

- ні про що не думати, бути байдужим до всього – *йому́ ні га́дки*; *він і га́дки не ма́є*; *йому й кло́поту нема́* (РУС, с. 32);

- бути розсудливим, розважливим – *ма́ти ро́зум*; *держа́ти ум* (*ро́зум*) *до́брий у голові́* (РУС, с. 41);
- дуже сильно чогось боятися; замерзнути – *тру́ситься як на ножі́*, *тремти́ть як оси́ка* (РУС, с. 942);
- про людину, яка нервує, у якої поганий настрій – *яки́й це дур його́ напа́в*? *яки́й це ґедз його́ вкуси́в*? *що це йому́ ста́лося*? (РУС, с. 1171);
- сміятися до знемоги, знесилення – *смія́тися аж* (*зо сміху, з ре́готу*) *перерива́тися* (*зсіда́тися, па́дати, кача́тися*); *аж кишки́* (*бо́ки*) *рвати*; *аж за бо́ки бра́тися* (РУС, с. 1231);
- дуже добре когось знати – *я їх усі́х зна́ю на ви́лік*; *вони́ в ме́не всі під ліком*; (*образно*) *я їх усі́х зна́ю як свої́ п'ять пальців* (РУС, с. 1334);
- змінювати свої погляди, переконання, пристосовуючись до обставин – *трима́ти но́са за ві́тром*; *лови́ти но́сом, куди́* (*куд о́ю*) *ві́тер ві́є* (*дме*); (*шутл.*) *нале́жати до па́ртії к. в. д.* (*куди́ ві́тер дме*) (РУС, с. 1689–1690);
- опинитися у скрутному, безвихідному становищі – *попа́сти в ле́щата*; *потра́пити межи́ мо́лот і кова́дло* (РУС, с.1769);
- добре щось запам'ятати – *в тямки́* (*в тя́мку*) *вбива́тися* (*вби́тися*); *в по́мку дава́тися* (*да́тися*); *в па́м'ять* (*в па́м'ятку*) *впада́ти* (в*па́сти*) *кому́* (РУС, с. 1919);
- пам'ятати про щось – *ма́ти на па́м'яті* (*в тя́мці*), *держа́ти в голові́* (РУС, с. 1919);
- доросла, але нерозумна людина – *під но́сом ліс*, *а на ро́зум ще й не о́рано*; *ви́ріс до не́ба, а дурни́й як тре́ба* (РУС, с. 2350);
- бути у стані сп'яніння – *під чаркою бути*; *з п'яних очей* (РУС, с. 2546).

2. <u>Сфера, пов'язана з різними діями, процесами</u>:

- марно, безмістовно говорити – *ду́рно пле́ска́ти, язико́м горо́х товкти́* (РУС, с. 51);
- хто-, що-небудь швидко і безслідно зник (зникла, зникло) – *як лиз злиза́в кого́*, *мов лихи́й злиза́в кого́*, *мов коро́ва язико́м злизала* (РУС, с. 275–276);

- обрати з кимось різні напрямки – *одно́ до ли́са*, *дру́ге до бі́са*; *котри́й сторч*, *а котри́й в борщ* (РУС, с. 337);
- великі очікування, які переходять у мізерний результат – *з вели́кої хма́ри та мали́й дощ; зайшла́ гора́ в тяж, а привела́ ми́шу* (РУС, с.1153);
- щось робити, якнайкраще для себе – *ку́рка що гребе́*, *то все на себе́*; *ніхто́ собі́ не во́рог* (РУС, с. 1153);
- швидко втекти – *лиги́* (*тя́гу*, *дмухача́*) *да́ти*; *накива́ти п'ята́ми*; *намасти́ти п'я́ти* (РУС, с. 1175);
- зазнати поразки, невдачі, нічого не добитися, залишитися ні з чим – *не заробу́ти*, *а проробу́ти*; *не заробу́ти*, *а ще й свого́ доложи́ти* (*докла́сти*); *бу́ти з утра́тою*; (*шутл.*) *ши́лом на́токи вхопи́ти* (РУС, с. 1270);
- жити, ходити по землі – *усі́ ми під не́бом хо́димо*; *усі́ ми ряст то́пчемо* (РУС, с. 1488);
- бувати в різних життєвих ситуаціях – *бу́ти на коні́ і під конем*; *на во́зі й під во́зом*; *і в сту́пі і за ступою*; *пройти́ Рим і Крим* (РУС, с. 1769);
- потрапляти з однієї неприємної ситуації в іншу – *з дощу́ та під ринву*; *з огню́ та в по́ломінь* (РУС, с. 1769).

3. Сфера людських взаємин (соціальних і морально-етичних):

- підбадьорювати когось – *ду́ху надава́ти кому́*, *додава́ти жва́вої охоти* (РУС, с. 48);
- дати комусь хабаря – *підма́зати кого́*, *да́ти ку́ку в ру́ку*, *ткну́ти в ла́пу кому́*, *підплатити* (*засолити*) *кого́* (РУС, с. 103);
- побити когось, провчити – *поруба́ти на мак*, *посі́кти на мо́лот* (РУС, с. 607–608);
- неможливість усім допомогти – *на ко́жний гук не обгука́єшся*; *чужи́м го́рем не нажу́ришся* (РУС, с. 1340);
- манити обіцянками, обманювати когось – *води́ти за носа*; (*діал.*) *мату́зити кого́*; (*фам.*) *пле́сти́ сухо́го ду́ба кому́* (РУС, с. 1689–1690);

- вищість однієї людини над іншою – *дале́ко ку́цому до за́йця*; *він його́ й ні́гтя не варт* (РУС, с. 2084);
- давати комусь марні надії – *ко́зи в зо́лоті пока́зувати кому́*; *золоті́ го́ри обіця́ти кому́*; *обіця́ти на оси́ці кисли́ці, а на вербі́ гру́ші* (РУС, с. 2309).

4. Сфера абстрактних понять (міра і ступінь чогось):

- дуже мало чогось – *вони́ в нас під лі́ко́м*; (*обр*.) *їх у нас як кіт напла́кав* (РУС, с. 1334).

Отже, можна зробити висновок, що переважають фразеологічні синоніми на позначення різних станів людського організму. На другому місці характеристика різних дій та процесів, а так – людські взаємини та кількісна обставина. Ряди синонімічних ФО укладачі подають в одній словниковій статті, що сприяє зручному пошуку потрібної фраземи. Також вдалося встановити, що всі фразеосинонімічні ряди укладачі РУСа подають з-поміж відповідників для перекладу окремого слова та (або) російських сталих висловів (див. *Таблиця 3.1*).

Таблиця 3.1

Фразеологічні синоніми в перекладній частині академічного «Російсько-українського словника»

Російське слово і сталі вислови	**Українські фразеологічні відповідники**
Беспоко́иться о ком, о чём ***Он совсем не беспокоится***	*Йому́ ні га́дки*; *він і ба́йдуже*; *він і га́дки не ма́є*; *йому й кло́поту нема́* (РУС, с. 32)
Благоразу́мный ***Быть благоразу́мным***	*Ма́ти ро́зум*, *держа́ти ум* [*ро́зум*] *до́брий у голові́* (РУС, с. 41)
Бо́дрость ***Придавать бо́дрости***	*Ду́ху надава́ти кому́*, *додава́ти жва́вої охо́ти* (РУС, с. 48)
Болта́ть ***Болта́ть попусту***	*Ду́рно пле́ска́ти*, *язико́м горо́х товкти́* (РУС, с. 51)
Взя́тка	*Да́ти хабаря́ кому́*, *підма́зати кого́*, *да́ти ку́ку в*

Дать взятку	*ру́ку, ткну́ти в ла́пу кому́, підплати́ти кого́, засоли́ти* (РУС, с. 103)
Изруба́ть и Изрубля́ть, изруби́ть ***Изруби́ть совершенно***	*Поруба́ти на мак, посі́кти на мо́ло* (РУС, с. 607– 608)
Набра́живать, набрести́ и набре́сть ***Что это небрело́ на него***?	*Яки́й це дур його́ напа́в*? *яки́й це ґедз його́ вкуси́в*? *що це йому́ ста́лося*? (РУС, с. 1171)
Надса́д и Надса́да ***Смеяться до надсады***	*Смія́тися аж* (*зо сміху, з ре́готу*) *перерива́тися* (*зсіда́тися*, *па́дати*, *кача́тися*), *аж кишки́* (*бо́ки*) *рва́ти*, *аж за бо́ки братися* (РУС, с. 1231)
Накла́д ***Быть, остаться в накла́де***	*Не зароби́ти, а проробити*; *не зароби́ти, а ще й свого́ доложи́ти* (*докла́сти*); *бу́ти з утра́тою, втра́тити*; (*шутл.*) *ши́лом па́токи вхопи́ти* (РУС, с. 1270)
Наперечёт, *нрч*. ***Они у нас наперечёт***	*Вони́ в нас під лі́ко́м*, (*обр.*) *їх у нас як кіт напла́кав* (РУС, с. 1334)
Напла́каться ***По всем покойникам не наплачешься***	*на ко́жний гук не обгука́єшся, чужи́м го́рем не нажу́ришся* (РУС, с. 1340)
Не́бо ***Все мы под небом ходим***	*Усі́ ми під не́бом хо́димо*; *усі́ ми ряст то́пчемо* (РУС, с. 1488)
Нос ***Держать нос по ветру***	*Трима́ти но́са за ві́тром*; *лови́ти но́сом, куди́* (*куд о́ю*) *ві́тер ві́є* (*дме*), (*шутл.*) *нале́жати до па́ртії к. в. д.* (*куди́ ві́тер дме*) (РУС, с. 1689–1690)
Ого́нь, огонёк ***Пройти сквозь ого́нь и***	*Бу́ти на коні́ і під коне́м, на во́зі й під во́зом, і в сту́пі і за сту́пою, пройти́ Рим і Крим.*

воду	*З дощу́ та під ри́нву, з огню́ та в по́ломінь* (РУС, с. 1769)
Па́мять ***Держать в памяти***	*Ма́ти на па́м'яті* (*в тя́мці*), *держа́ти в голові́* (РУС, с. 1919)
Подмётка ***Он ему и в подмётки не годится***	*Дале́ко ку́цому до за́йця, він його́ й ні́гтя не варт* (РУС, с. 2084)
Прельща́ть, прельсти́ть кого чем или ***Прельща́ть обманчивыми обещаниями***	*Ва́бити* (*мани́ти*) *кого́ облу́дними надія́ми,* (*опис.*) *ко́зи в зо́лоті пока́зувати кому́* (РУС, с. 2309)
Прикали́ток ***Борода с ворота, а ум с прикалиток***	*Під но́сом ліс, а на ро́зум ще й не о́рано*; *ви́ріс до не́ба, а дурни́й як тре́ба* (РУС, с. 2350)
Пья́ный. ***Быть пьяным***	*Під ча́ркою бу́ти, п'я́ним бу́ти* (РУС, с. 2546)

3.2. Мовознавчі підходи до визначення фразеологічних варіантів

Із проблемою фразеологічної синонімії тісно пов'язане питання варіативності (варіантності) фразеологізмів. Більшість дослідників під фразеологічними варіантами розуміє такі різновиди фразеологічних одиниць, які тотожні за значенням та образністю, проте відрізняються словоформами чи окремими лексемами й зберігають відносну стабільність синтаксичної структури.

Так, О. Кунін фразеологічні варіанти розглядає як «різновиди фразеологічних одиниць, тотожних одна одній за якістю і кількістю значень, стилістичними й синтаксичними функціями при частковій відмінності в лексичному складі, у словоформах або порядку компонентів» [34, с. 7]. Л. Скрипник зазначає: «Фразеологічні варіанти – це співіснуючі в мовній системі утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, які мають те

саме значення (для образних – внутрішній образ), але різняться між собою одним чи кількома компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури» [63, с. 122]. Фразеологічні варіанти, на думку В. Ужченка та Д. Ужченка, – «це такі лексико-граматичні різновиди фразеологічних одиниць, які за тотожності загального значення й збереження образної основи допускають синонімічну заміну компонентів, видозміну їхнього порядкового розташування та граматичних форм» [77, с. 106]. А. Назарян, дослідник фразеології французької мови, під фразеологічними варіантами розуміє «закріплені нормою різновиди фразеологічної одиниці, що характеризуються єдністю образу й спільністю денотативно-сигніфікативного змісту, які співвідносяться за виконуваними в мові функціями, так само як за своїм категорійним (лексико-граматичним) значенням» [45, с. 227].

Багато мовознавців (Л. Авксентьєв, М. Алефіренко, В. Жуков та ін.) не заперечує факту наявності фразеологічних варіантів, проте існують й інші точки зору. Так, М. Копиленко та З. Попова вважають, що «тотожність фразеологічної одиниці зберігається лише в граматичних варіаціях, а заміна лексем дає вже нову стійку одиницю» [30, с. 54]. О. Бабкін взагалі не виокремлює фразеологічних варіантів, підкреслюючи, що «ті фразеологічні одиниці, які допускають синонімічну заміну одного із компонентів, немає потреби виводити із кола синонімічних фразеологізмів, у той же час слід вбачати в цьому один із різновидів тих синонімічних відношень, у яких можуть перебувати фразеологічні одиниці мови» [5, с. 84–85]. В. Зимін погоджується з такою думкою лише частково, він вважає, що варіантність – «це різноманітні зміни в межах тотожності; при цьому тотожність фразеологічних одиниць зумовлена: при семантичному варіюванні – наявністю смислового інваріанта й стабільної структури, при формально-структурних змінах – наявністю структурного інваріанта й стабільного значення» [24, с. 80].

Досить часто важко провести межу між фразеологічними варіантами та фразеологічними синонімами. Утім, необхідність такого розмежування дослідники (Н. Бабич, В. Жуков, В. Мокієнко) пов’язують з «розумінням

варіантності як сукупності варіантних форм і всіх типів лексичних та граматичних синонімів» [80, с. 8].

У мовознавстві існують два погляди на зазначену проблему. Одна група науковців (О. Бабкін, О. Діброва, М. Копиленко, З. Попова та ін.) «ототожнює поняття варіант і синонім як явища одного структурного порядку або ж чітко не розрізняє їх» [30, с. 33]. Про специфіку співвідношення варіантності та синонімії у фразеології А. Матвієнко пише: «Між фразеологічними синонімами і варіантами немає чіткої межі. Фразеологічну варіантність можна вважати крайнім виявом синонімії, де різниця між синонімами зведена до мінімуму» [36, с. 16]. Однак, фразеологічні синоніми називають те саме явище різними мовними засобами, тобто по-різному називають одне пізнане явище, а фразеологічні варіанти – це та сама назва, однак з можливими видозмінами компонентів. Наприклад, О. Маховик вважає, що чіткої межі між фразеологічними синонімами та варіантами немає, бо «варіюванню піддаються всі параметри фразеологічного звороту: фонетичний, словотвірний, морфологічний, лексичний, структурно-синтаксичний і семантичний» [37, с. 93–94]. П. Редін навіть припускає наявність зони перехідності між синонімами та варіантами, «оскільки останні пов’язані в рамках парадигматичних угруповань» [55, с. 51]. Інша ж група (В. Жуков, В. Мокієнко, Л. Скрипник, М. Шанський та ін.), – зауважуючи про тотожність деяких властивостей варіантності та синонімії, особливо наголошує на рисах, що різнять ці процеси. Так, на відміну від фразеологічної синонімії, «фразеологічна варіантність несуттєво зачіпає семантику, функціонально-стилістичну належність та основні моменти структурної організації фразеологічних одиниць» [77, с. 65]. М. Шанський варіантами вважає лише фразеологічні одиниці із заміненими «семантично порожніми» лексичними компонентами, не обов’язковими для функціонування цих одиниць. Натомість фразеологізми, у яких варіюються повнозначні слова, що є стрижневими або залежними компонентами, пропонує «відмежувати від варіантів і

характеризувати як синонімічні фразеологічні звороти або ж дублетні фразеологізми-синоніми, тобто різні фразеологічні одиниці» [81, с. 51].

Ще однією із невирішених проблем є те, що на сьогодні не зафіксовано жодної загальноприйнятої класифікації фразеологічних варіантів.

Так, В. Жуков розрізняє «лексичні, фонетичні, морфологічні, словотвірні, конструктивні варіанти» [21, с. 180]. На думку Л. Авксентьєва, прийнято розрізняти різні типи фразеологічних варіантів: лексичні варіанти, які допускають заміну одного лексичного компонента фразеологізму іншими; морфологічні варіанти – «це різноманітні заміни в межах форми компонентів, словотворчі зміни і видозміни компонентного складу при повному їх збереженні; синтаксичні варіанти – різноманітні внутрішньоструктурні зміни» [1, с. 84]. А. Назарян з усього загалу фразеологічних одиниць французької мови виокремлює «структурно-граматичні (морфологічні, синтаксичні, позиційні), лексичні, стилістичні, квантитативні, орфографічні та комбіновані фразеологічні варіанти» [45, с. 228–231]. Дослідниця фразеології української мови Л. Скрипник фразеологічні варіанти розподіляє на «лексичні (виникають найчастіше внаслідок синонімічних замін компонентів), граматичні (зміни в межах структури), а також змішані (лексико-граматичні) варіанти» [63, с. 122].

3.2.1. Лексичні варіанти ФО у «Російсько-українському словнику»

У фразеологічних висловах найчастіше варіюються такі компоненти, які належать до однієї частини мови. Однак іноді взаємозамінними є лексеми, що мають різну частиномовну приналежність, але позначають співвідносні поняття, тобто мають спільні семи у своїх лексичних значеннях.

Лексичне варіювання полягає в синонімічній заміні одного компонента іншим. Зосереджуючи увагу на ключовому слові у ФО, ми класифікуємо лексичні варіанти за частиномовною приналежністю.

Зазвичай варіантними компонентами у складі фразеологічних одиниць виступають іменники та прикметники (завдяки здатності людини мислити не

лише конкретними образами та поняттями, а узагальнювати, типізувати, означувати метафорично, осмислювати пізнане). Порівняно великі й відкриті контекстуально-синонімічні ряди іменників у межах фразеологічного вислову виникають тоді, коли варіативна лексема має багато усталених синонімічних відповідників:

- *да́ти хабаря́* [*ку́ку в ру́ку*] *кому́* (РУС, с. 103);
- *як лиз* [*лихий*] *злиза́в кого́* (РУС, с. 275–276);
- *за ма́сляні ви́шкварки* [*за ону́чу*] (РУС, с. 570);
- *яки́й пан, таки́й і жупа́н* [*крам*] (РУС, с. 881–882);
- *дурни́й, як вівця́* [*як пень, як сту́па, як дра́ний чобіт*] (РУС, с. 1051);
- *уда́рити на ґвалт* [*на сполох*] (РУС, с. 1163);
- *лиги́* [*тя́гу, дмухача́*] *да́ти* (РУС, с. 1175);
- *нагостри́ти на ко́го кі́гті* [*зу́би, язичок, жальце́*] (РУС, с. 1175);
- *смія́тися аж зо сміху* [*з реготу*] *перерива́тися, аж кишки́* [*бо́ки*] *рвати* (РУС, с. 1231);
- *життя́ на волоси́нці* [*на ни́точці*] *ви́сить* (РУС, с. 1670–1671);
- *як ножем* [*різцем*] *відрі́зало* (РУС, с. 1684);
- *бі́да́* [*ли́хо*] *вже коло но́са* (РУС, с. 1689–1690);
- *ви́кинути з па́м'яти* [*з тя́мки, з голови́*] (РУС, с. 1919).

Взаємозамінність таких лексем у межах одного фразеологізму логічно вмотивована, оскільки ці іменники виступають синонімами не лише в усталеному вислові, а й поза фразеологічним оточенням (за винятком: кігті – зуби, ниточка – волосок), незалежно від контексту.

Варіативні дієслова теж непоодинокі (унаслідок їхньої полісемії та багатовалентності). Те саме дієслово у складі різних фразеологічних одиниць може мати різні варіантні відповідники (значення дієслова обмежене фразеологічним контекстом, який і визначає коло допустимих синонімів):

- *підма́зати* [*підплати́ти, засолити*] *кого́* (РУС, с. 103);
- *уда́рити* [*би́ти, дзвони́ти*] *на ґвалт* (РУС, с. 1163);

- *наста́вляти* [*насторо́чувати, нашоро́шувати, настру́нчувати, нащулювати*] *вуха* (РУС, с. 1175);
- *надрива́ти* [*надса́джувати*] *го́рло кри́ком* (РУС, с. 1230);
- *смія́тися аж переріва́тися* [*зсіда́тися, па́дати, качатися*] (РУС, с. 1231);
- *недо́брої сла́ви собі́ напита́єш* [*набудеш*] (РУС, с. 1273);
- *закрути́ти* [*заморо́чити, задури́ти*] *го́лову кому́* (РУС, с. 1287);
- *навчи́ти* [*настанови́ти, наве́сти́*] *на ро́зум* (РУС, с. 1444);
- *як ноже́м відрі́зало* [*відтя́ло*] (РУС, с. 1684);
- *лови́ти но́сом, куди́ ві́тер ві́є* [*дме*] (РУС, с. 1689–1690);
- *ва́бити* [*мани́ти*] *кого́ облу́дними надія́ми* (РУС, с. 2309).

Отже, серед взаємозамінних дієслів-компонентів лексичних фразеологічних варіантів є звичайні, усталені синоніми та спільнокореневі слова.

Небагато у матеріалах РУСа варіантних прикметників. Слова цієї частини мови мають меншу здатність до утворення переносних значень та формування синонімічних рядів:

- *ходи́ти важко́ю* [*дити́ною, такою*] (РУС, с. 30);
- *до́вгі* [*липучі*] *ру́ки ма́ти* (РУС, с. 143);
- *го́лим* [*про́стим*] *о́ком* (РУС, с. 1507).

Найменшу групу становлять фразеологічні одиниці із варіативними прислівниками:

- *ви́різали всіх до-ногу́* [*у-пе́нь, до-ща́дку, до-ще́нту*] (РУС, с. 1193);
- *нема́ де* [*ніде*] *я́блукові впа́сти* (РУС, с. 1512).

Отже, можна зробити висновок, що в «Російсько-українському словнику» переважають лексичні варіанти фразеологічних одиниць іменникового типу. Друге місце займає дієслівний тип; потім – прикметниковий, і найменша кількість лексичних варіантів прислівникового типу. Проте не кожен член тематичного ряду може з однаковим правом заступати інший у складі

фразеологічної одиниці: взаємозаміна і тут регламентується традицією вживання, нормою.

Переважно всі наведені варіанти фразеологічних одиниць зафіксовані тільки в матеріалах РУСа, серед них: *ходи́ти* [*дити́ною, такою*] (РУС, с. 30); *підма́зати* [*підплати́ти, засолити*] *кого́* (РУС, с. 103); *до́вгі* [*липучі*] *ру́ки ма́ти* (РУС, с. 143); *яки́й пан, таки́й і жупа́н* [*крам*] (РУС, с. 881–882); *дурни́й, як вівця́* [*як пень, як сту́па, як дра́ний чобіт*] (РУС, с. 1051); *лиги́* [*дмухача́*] *да́ти* (РУС, с. 1175); *нагостри́ти на ко́го кі́гті* [*зу́би, язичок, жальце́*] (РУС, с. 1175); *наста́вляти* [*насторо́чувати, нашоро́шувати, настру́нчувати, нащулювати*] *вуха* (РУС, с. 1175); *ви́різали всіх до-ноги́* [*у-пе́нь, до-ща́дку, до-ще́нту*] (РУС, с. 1193); *обікра́ли до ни́тки* [*до-ще́нту, до-цури́*] (РУС, с. 1193); *надрива́ти* [*надса́джувати*] *го́рло кри́ком* (РУС, с. 1230); *смія́тися аж зо сміху* [*бо́ки*] *рвати* (РУС, с. 1231); *смія́тися аж перериває́тися* [*зсіда́тися, па́дати, качатися*] (РУС, с. 1231); *недо́брої сла́ви собі́ напита́єш* [*набудеш*] (РУС, с. 1273); *закрути́ти* [*задури́ти*] *го́лову кому́* (РУС, с. 1287); *го́лим* [*про́стим*] *о́ком* (РУС, с. 1507); *життя́ на волоси́нці* [*на ни́точці*] *ви́сить* (РУС, с. 1670–1671); *як ноже́м* [*відтя́ло*] (РУС, с. 1684); *біда́* [*ли́хо*] *вже коло но́са* (РУС, с. 1689–1690); *лови́ти но́сом, куди́ ві́тер ві́є* [*дме*] (РУС, с. 1689–1690); *ва́бити* [*мани́ти*] *кого́ облу́дними надія́ми* (РУС, с. 2309).

3.2.2. Граматичні варіанти ФО у «Російсько-українському словнику»

Граматична варіативність компонентів фразем підпорядковується загальним закономірностям словозміни й словотворення, фонетичних змін, синтаксичного варіювання.

Парадигматичні видозміни фразеологізмів дехто з дослідників пропонує називати морфологічними варіантами. «Таку кваліфікацію можна застосувати і для деяких справжніх варіантів, що отримали назву граматичних, чи формальних» [63, с. 136].

Власне граматичні (формальні) варіанти фразеологічних одиниць виникають різними шляхами. Досить часто вони постають унаслідок взаємодії компонентів, що різняться словотвірними елементами. У процесі дослідження РУСа, вдалося встановити, що в тій самій фразеологічній одиниці можуть паралельно вживатися:

1) різносуфіксні утворення, зокрема в іменниках:

- *ходи́ти у тяжі́* [*в тяготі́*] (РУС, с. 30);
- *бе́бехи* [*-хів*] *кому́ надсади́ти* (РУС, с. 49);
- *пекти́ ра́ка* [*ра́ків*] (РУС, с. 838);
- *ба́йдики* [*ба́йди-*] *би́ти* (РУС, с. 893);
- *на язиці́ мід* [*медок*], *а під язико́м лід* [*льодок*] (РУС, с. 1030);
- *промочи́ти до рубця́* [*до ру́бчика*] (РУС, с. 1101);
- *у нас грошеня́та* [*гро́шики*] *не веду́ться* (РУС, с. 1503);

2) безпрефіксні й префіксальні, а також різнопрефіксні утворення:

- *клопота́ти* [*заклопо́чувати*] *кого́* (РУС, с. 32);
- *годува́ти жда́никами* [*пожда́никами*] (РУС, с. 405);
- *мота́ти на* [*в*]*ус* (РУС, с. 1125);
- *наста́вляти* [*станови́ти, понаставля́ти*], *насторо́чувати* [*понасторо́чувати*], *нашорошувати* [*понашоро́шувати*], *наструнчувати* [*понастру́нчувати*], *нащулювати* [*понащу́лювати*] *вуха* (РУС, с. 1175);

3) прийменникові, безприйменникові чи різноприйменникові конструкції:

- *ходи́ти у тяжі* (РУС, с. 30);
- *ходи́ти в тяготі́* (РУС, с.30);
- *на* [*у*] *душі́ похоло́ло* (РУС, с. 348).

Більша частина виокремлених граматичних варіантів не зафіксована в «Словнику української мови» в 11 томах (1970–1980 рр.) та в «Словнику фразеологізмів української мови» в 2 томах за ред. В. Винника. Лише у матеріалах РУСа наведені такі варіанти: *ходи́ти у тяжі́* [*в тяготі́*] (РУС, с. 30); *клопота́ти* [*заклопо́чувати*] *кого́* (РУС, с. 32); *годува́ти жда́никами*

[*пожда́никами*] (РУС, с. 405); *наста́вляти* [*станови́ти, понаставля́ти*], *насторо́чувати* [*понасторо́чувати*], *нашорошувати* [*понашоро́шувати*], *наструнчувати* [*понастру́нчувати*], *нащулювати* [*понащу́лювати*] *вуха* (РУС, с. 1175); *у нас грошеня́та* [*гро́шики*] *не веду́ться* (РУС, с. 1503).

Розглянуті способи виникнення варіативності лексичного складу фразеологізмів доводять наявність системних зв'язків між лексичними й фразеологічними одиницями мови.

Аналіз фактичного матеріалу спонукає звернути увагу на фіксування в словнику дієслівних форм із питомо українським префіксом *по-*, який означає результативність закінченої дії: *понасторо́чувати, понашоро́шувати, понастру́нчувати* та *понащу́лювати.* Також встановлено, що ці дієслова зафіксовані тільки у складі ФО, засвідчених матеріалами РУСа.

Вибір варіанта зумовлюється особливостями психіки людини (здатністю до ототожнення чи асоціативного співвіднесення явищ дійсності, абстрагування від конкретного до уявного, метафоризації, аналізу та синтезу), етнографічним оточенням та ментальними характеристиками. «Відмінності історії, побуту представників різних народів творять особливості кожної мовної картини світу, а отже, відмінність у використанні мовних ресурсів та ставленні до них. А в основі – глибинна будова та філософська сутність самої мови як явища динамічного» [4, с. 44–45].

3. 3. Антонімія ФО у матеріалах «Російсько-українського словника»

Фразеологічні антоніми – це дві фразеологічні одиниці, які «асоціюються у свідомості як такі, що при зіставленні взаємовиключають одна одну за значенням і характеризують явища і предмети дійсності з різних, але суміжних сторін» [63, с. 231].

Відсутність комплексних досліджень фразеологічної антонімії зумовлена тим, що «безпосереднє протиставлення фразеологічних одиниць – явище

досить рідкісне», а на непродуктивність їх використання у межах мінімального контексту впливає експресивне забарвлення та образність значення [26, с. 4].

В українській лексикографії В. Калашник і Ж. Колоїз уклали «Словник фразеологічних антонімів української мови» [26]. У вступній статті автори зазначають, що антонімію на фразеологічному рівні можна диференціювати як власне фразеологічну (передбачає опозицію «фразеологізм – фразеологізм») і внутрішню (передбачається опозиція «фразеологізм – слово», де «слово» – один із компонентів фразеологізму). «Явище власне фразеологічної антонімії охоплює як структурно однотипні, так і структурно неоднотипні усталені словесні комплекси. При явищі внутрішньої антонімії фразеологічного звороту семантика усталеної конструкції контрастно протилежна семантиці слова-компонента, що є формально опорним» [26, с. 5–6].

Протиставлення у фразеологізмах найчастіше здійснюється через заперечення. На відміну від денотативного протиставлення в системі лексичних антонімів, антонімічні відношення у фразеосемантичних групах поділяються на два типи: «1) фраземи, які протиставляються за семантичною темою, тобто за архісемою, і 2) фраземи, які протиставляються за диференціальними семами» [3, с. 18]. Такий погляд пропонує М. Алефіренко у праці «Теоретичні питання фразеології» [3].

Поєднуючи ФО з різних словникових статей РУСа, ми скомпонували такі антонімічні пари фразеологізмів:

- *ви́йти на до́бре* (закінчуватися добре) – *ви́йти на зле* (закінчуватися погано) (РУС, с. 41);
- *ма́ти ро́зум, держа́ти ум* [*ро́зум*] *до́брий голові́* (бути розсудливим, розумним, розважливим) (РУС, с. 41) – *дурни́й, як вівця́, як пень, як сту́па, як дра́ний чо́біт*; *розу́мний, як Бе́ркові штани́* (про когось нерозумного) (РУС, с. 1051);

- *ма́ти на па́м'яті* (*в тя́мці*), *держа́ти в голові́* (добре щось пам'ятати) – *викида́ти*; *ви́кинути з па́м'яти* [*з тя́мки, з голови́*] (забувати) (РУС, с. 1919);
- *відби́ти па́мороки кому́* (порушити нормальне мислення) (РУС, с. 31) – *навчи́ти* (*настанови́ти, наве́сти́*) *на* (*до́брий*) *ро́зум* (учити кого-небудь розумно діяти) (РУС, с. 1444);
- *теля́чі ні́жності*, *теля́че ла́щення* (надмірна сентиментальність) (РУС, с. 1536) – *ті́льки що живо́го пусти́в* (проявляти жорстокість, фізична розправа) (РУС, с. 320);
- *його́ не оду́риш спло́ха* (про когось кмітливого) (РУС, с. 1712) – *дурни́й, як вівця́, як пень, як сту́па, як дра́ний чо́біт*; *розу́мний, як Бе́ркові штани́* (про когось нерозумного) (РУС, с. 1051).

Наведені антонімічні пари фразеологічних одиниць відображають специфіку досліджуваного словника і можуть доповнити матеріали «Словника фразеологічних антонімів української мови» В. С. Калашника і Ж. В. Колоїз.

Висновки до розділу 3. Найяскравіше системні відношення у фразеологічному наповненні РУСа репрезентовані варіантністю, синонімією та антонімією. Досліджуючи фразеологічні синоніми, ми виявили, що, з одного боку, фразеологічна синонімія має ту саму природу та сутність, що й синонімія лексична. Синонімічні ряди фразеологізмів РУСа сформовані за умови об'єдняння однією темою, з урахуванням збереження єдності логічної сторони поняття.

Явище антонімії у сфері фразеології залишається найменш дослідженим аспектом лексико-фразеологічних системних відношень. Тому формування бази фактичного матеріалу має велике значення і в загальнотеоретичному, і в практично-лексикографічному плані.

Розмежовуючи лексичні та граматичні варіанти фразеологізмів, ураховуючи відкритість / закритість контекстуально-синонімічного ряду

структури, семантичні особливості варіативного компонента, можна системно описати специфіку функціонування фразеологічних варіантів як особливого мовного явища зі складною структурою та різноманітними асоціативними семантико-стилістичними видозмінами.

Отже, укладачі словника включали до перекладної частини лексичні одиниці, утворені за питомими словотвірними моделями, які в тогочасних, і подекуди сучасних, словниках не трапляються зовсім.

РОЗДІЛ 4
ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ФРАЗЕОЛОГОЧІЧНИХ ОДИНИЦЬ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕД. А. КРИМСЬОГО ТА С. ЄФРЕМОВА У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

4.1. Вивчення фразеології у закладах загальної середньої освіти

Знання фразеології, уміння користуватися її засобами – це невід'ємна ознака високої комунікативної компетентності та мовної культури кожної людини.

У шкільній практиці засвоєння фразеологічних понять відбувається завдяки використанню на уроках української мови різного типу комунікативних вправ, які сприяють інтелектуальному та творчому розвиткові особистості. У процесі вивчення всього шкільного курсу української мови та літератури учні знайомляться з багатством української фразеології, набувають практичних навиків відрізняти фразеологізми від вільних синтаксичних словосполучень і вживати різнотипні сталі вислови у власному мовленні.

Вивчаючи фразеологію, учні мають усвідомити, що українська літературна мова пройшла довгий шлях розвитку, вона є продуктом багатьох поколінь.

Єдиний процес навчання фразеології має низку етапів: початкові класи, середні та старші. Згідно з чинною програмою з української мови систематизовані знання з фразеології учні отримують у 6 класі [42]. У наступних класах передбачено роботу над фразеологією у зв'язку з вивченням програмового матеріалу. У цей період навчання важливим є те, щоб учитель використовував на уроках з української мови тексти програмових літературних творів. Автори чинної програми з української мови в «Пояснювальній записці» орієнтують педагогів на цілеспрямоване збагачення активного словника учнів характерними для рідної мови фразеологізмами. Зміст цієї роботи

зорієнтований на матеріали шкільних підручників, на «Робочі зошити учня» та вибір методів проведення уроку.

Методисти виділяють такі етапи вивчення фразеології у загальноосвітніх навчальних закладах:

1) пропедевтичний етап – початкові класи (учні вивчають фразеологію на практичному рівні, без використання спеціальних термінів);

2) систематичний етап – вивчення розділу «Фразеологія» у 6 класі (відведено 6 годин);

3) аспектне вивчення фразеології – розгляд фразеології у 7–9 класах у зв'язку з вивченням інших розділів української мови (у 8 класі – відведено 3 години для повторення вивченого матеріалу у попередніх класах);

4) функціонально-стилістичний етап – учні вивчають фразеологію у 9–11 класах, зосереджуючи увагу на тому, у яких стилях функціонують певні фразеологічні одиниці; у 10 класі – відведено 10 годин на вивчення лексичних норм, що передбачає ознайомлення з основними групами фразеологізмів; в 11 класі – відведено 10 годин на вивчення стилістичних норм з урахуванням виражальних можливостей фразеологізмів.

Результати засвоєння учнями фразеологічних одиниць, формування мовленнєвих навиків їх використання значною мірою залежать від того, наскільки під час навчання застосовуються всі названі етапи й наскільки послідовно враховується зв'язок між ними. Окрім ознайомлення зі значенням фразеологізмів, джерелами їх походження, сферою вживання, стилістичною диференціацією, учні повинні ще й усвідомити закономірності сполучення фразеологізмів, умови й особливості їх використання в певних комунікативних ситуаціях. Це сприяє розумінню значення цих одиниць, виробленню вмінь і навичок їх доцільного вживання в мовленнєвій діяльності. На думку Н. Янчук, «орієнтація на знання, отримані в молодших класах, здійснюється не лише в ході відтворення здобутих теоретичних знань про певне мовне явище, що не завжди є ефективним, а й унаслідок практичного спрямування виучуваного

матеріалу: дітям на конкретних прикладах демонструється певне мовленнєве явище й пропонується пригадати, що їм уже відомо про це» [84, с.11].

Вивчення фразеології у шкільному курсі української мови має неабияке практичне значення, адже сприяє підвищенню культури мовлення школярів, формуванню креативного й образного мислення. Такі аспекти допомагають реалізувати виховне спрямування навчальної діяльності. Значення більшості сталих висловів допомагає зрозуміти специфіку ментальності народу, його історичне минуле, ставлення носіїв мови до різних побутових і суспільних проблем, до сприйняття позитивних і негативних рис людської вдачі. Через обмежену кількість годин учитель не завжди може поглибити знання учнів з фразеології. Тому, на думку Г. Демиденко, школярі «втрачають можливості пізнати мовні закономірності, які їм не вдалося засвоїти через особливості віку та психічного розвитку. Новітні фразеологічні студії „чекають" впровадження у шкільну практику. Незважаючи на свою науковість, вони є окремими частинами глобального процесу оновлення української лінгвістики, переосмислення таких цінностей як національне багатство, ментальність народу, культурне надбання, духовне життя тощо» [18, с. 243]. Через це актуальною й закономірною є потреба в розширенні аспектів вивчення певних шкільних розділів української мови, зокрема й фразеології, з урахуванням сучасних наукових здобутків, а також досвіду попередніх теоретичних і практичних напрацювань.

4.2. Методичні підходи до вивчення фразеології в сучасних підручниках з української мови: переваги та недоліки

Систематичне вивчення фразеології у школі починається у 6-му класі та продовжується у 8-му, 10-му та 11-му класах. На вибір учителів української мови запропоновано підручники для 6-го класу, авторами яких є: О. Заболотний (написав понад 30 публікацій з методики викладання мови та літератури у фахових педагогічних виданнях, збірниках всеукраїнських і

міжнародних наукових конференцій), В. Заболотний, О. Глазова (кандидат педагогічних наук; автор підручників «Українська мова» для 5, 6, 7 класів – переможців Всеукраїнського конкурсу підручників 2013, 2014, 2015 років), С. Єрмоленко (український мовознавець, доктор філологічних наук, автор підручників з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів), В. Сичова (має кваліфікаційну категорію «Учитель вищої категорії» та педагогічне звання «Учитель-методист»; є співавтором 7 підручників з української мови для середніх навчальних закладів), М. Жук.

У кваліфікаційній роботі для аналізу теоретичного матеріалу та практичних вправ з теми «Фразеологія» здійснено зіставлення кількох шкільних підручників з української мови для 6-их та 10-их класів (див. *Таблиця 4.1*.і *Таблиця 4.2*).

Таблиця 4. 1

Порівняльний аналіз підручників з української мови для 6-го класу

Підручник, його упорядники	**Аналіз підручника**
«Українська мова» / О. В. Заболотний, В. В. Заболотний (2014 р.)	У підручнику для вивчення фразеологізмів виокремлено такі підрозділи: «***Фразеологізми***», «***Джерела української фразеології***», «***Прислів'я***, ***приказки***, ***крилаті вислови***, ***афоризми***» [22]. Автори чітко поділяють теоретичний і практичний матеріал на блоки, використовуючи для цього кольорове розмежування. Для кращого засвоєння теми наведені ілюстрації. Подані підготовчі та тренувальні, здебільшого письмові, вправи з інструкціями. У кінці підручника міститься словник фразеологізмів. На нашу думку, такі методичні напрацювання сприяють засвоєнню знань з цієї теми.
«Українська мова» /	У підручник включено три підрозділи для

О. П. Глазова (2014 р.)	вивчення фразеології: «***Фразеологія***. ***Поняття про фразеологізм***, ***його лексичне значення***», «***Джерела українських фразеологізмів***. ***Прислів'я***, ***приказки***, ***крилаті вислови***, ***афоризми як різновид фразеологізмів***», «***Фразеологізми в ролі членів речення***» [10]. Основні теоретичні положення розміщені на кольоровому тлі, це одразу привертає увагу учнів. Більшість вправ є тренувальними та індивідуальними. Завдання передбачають набуття учнями навичок вживання фразеологізмів у власному мовленні. У кінці підручника є фразеологічний словник. Підручник відображає засадничі ідеї стандарту загальної середньої освіти.
«Українська мова» / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова, М. Г. Жук (2014 р.)	У підручнику для вивчення фразеології запропоновано такі підрозділи: «***Фразеологізми. Словник фразеологізмів***», «***Джерела українських фразеологізмів***», «***Прислів'я***, ***приказки***, ***афоризми*** (***крилаті вислови***) ***як різновиди фразеологізмів***» [20]. Нова інформація подається у вигляді визначень і таблиць. Учням запропоновані вправи на пошук і пояснення фразеологізмів у реченнях (вправи спрямовані на ознайомлення учнів зі значенням конкретних фразеологізмів); на добирання фразеологізмів з одним і тим самим стрижневим словом (допомагають ознайомити учнів із найпоширенішими виразами). Загалом методичне наповнення відповідає навчальній програмі

Таблиця 4.2

Порівняльний аналіз підручників з української мови для 10-го класу

«Українська мова» / О. В. Заболотний, В. В. Заболотний (2018 р.)	У підручнику виділено окремий підрозділ – «***Фразеологізми***» [23]. У ньому йдеться про групи фразеологізмів, синонімію й антонімію цих одиниць, а також про вживання фразеологізмів відповідно до їх стилістичного забарвлення. Подані завдання різної складності, хоча інколи вони виявляються схожими та однотипними. Наявні підготовчі, основні та тренувальні вправи. Підручник містить схеми і таблиці, що наочно узагальнюють і увиразнюють навчальний матеріал
«Українська мова» / О. П. Глазова (2018 р.)	Підручник містить тему «*Лексична норма*», яка включає підрозділи «***Основні групи фразеологізмів. Багатозначність, синонімія й антонімія фразеологізмів***» та «***Уживання слів у фразеологізмах відповідно до їхнього стилістичного забарвлення***» [11]. Сформульовані вправи – вступні та тренувальні – чітко, зрозуміло, точно визначають необхідні завдання. Також наявне унаочнення матеріалу засобами зміни шрифту, виділення кольором та підкресленням. У кінці підручника є фразеологічний словник
«Українська мова» / О. Авраменко (2018 р.)	До теми «*Лексична норма*» включено розділ «***Лексичні та фразеологічні синоніми, антоніми. Синонімічне багатство мови***» [2]. Вправи, вміщені в підручнику, спрямовані стимулювати мовленнєву активність учнів, містять концентрований мовний матеріал. Завдання однаково передбачають усне та

	письмове виконання. Фотографії і малюнки відповідають загальній тематиці розділу та віковим особливостям учнів, доступні і зрозумілі для сприйняття

Принципи методики викладання фразеології реалізуються у деяких підручниках лише частково. Рідко трапляються творчі завдання. Значно підвищить інтерес учнів використання у процесі навчання різних ігрових моментів, оскільки гра стимулює розумову діяльність учнів, розвиває увагу та пізнавальний інтерес до предмета.

У підручниках відсутня інформація про можливості індивідуально-авторських перетворень фразеологічних одиниць. Укладачам навчальних посібників варто звернути більше уваги на вправи, які б формували навички правильного вживання фразеологізмів і запобігали появі фразеологічних помилок. Цьому сприятиме і знайомство учнів з можливостями індивідуально-авторських перетворень фразеологізмів. Необхідно також додати завдання на пошук сталих висловів у тексті, на виправлення фразеологічних помилок.

Ефективними методичними прийомами навчання фразеології є робота з різними словниками (тлумачними, перекладними, словниками фразеологізмів), вільний і творчий диктант, мовний розбір (фразеологічний), спостереження над уживанням фразеологізмів у художніх текстах, складання речень, текстів із запропонованими сталими висловами.

Фразеологічні вправи сприяють активізації та збагаченню фразеологічного запасу учнів, розвитку мислення, формуванню мовленнєвих умінь та навичок; розвивають логічне мислення старшокласників. Розуміння фразеологічних понять допоможе учням краще сприймати мовні особливості літературних творів, сформує основу для лінгвістичного аналізу художнього тексту.

Через невелику кількість часу, відводеного на вивчення «Фразеології» у шкільному курсі української мови, учителі повинні приділити увагу цій темі й

у плануванні позакласної роботи. Адже упродовж 1–2 навчальних годин учні не встигають засвоїти все різноманіття стійких висловів, усвідомити їх інтерпретаційні можливості, а також навчитися використовувати у своєму мовленні.

4.3. Перспективи використання академічного «Російсько-українського словника» у шкільній практиці

У процесі вивчення фразеології учні обов'язково повинні ознайомитися з типами фразеологічниих словників, їх структурою та (додатково) з історією появи. Оскільки фразеологічні словники бувають кількох типів, то вчитель у першу чергу добирає для ознайомлення тлумачні та перекладні словники. Саме такі лексикографічні праці виконуватимуть роль і довідників, і посібників для виконання різних видів тренувальних вправ.

«Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова може послужити вагомою джерельною базою, адже у ньому широко вжиті українські мовні засоби, які вдало відбивають наш менталітет та особливості культури. Це словник перекладного типу, тому його використання буде доцільним у школах з вивченням російської мови. Матеріали РУСа допоможуть збагатити фразеологічний запас учнів та навчити уникати змішування явищ різних мов (зокрема української та російської).

Досліджуваний матеріал можна використати в освітньому шкільному процесі за трьома основними напрямами:

1) з метою вивчення фразеології, а саме для ілюстративного наповнення різнотипних завдань, які поділятимуться за рівнями складності. Вправи першого рівня – це нескладні завдання, до яких додається довідка. Вправи другого рівня передбачають побудову речень з фразеологічними зворотами і декілька граматичних завдань, що вимагають від учнів практичного застосування мовних знань. Третій рівень – це завдання творчого характеру, які сприяють розвитку зв'язного мовлення, логічного мислення, фантазії та уяви

учнів. Типи вправ повинні чітко спрямовуватися на реалізацію таких завдань: а) засвоєння значень ФО; б) вироблення навиків їх вживання та синонімічної заміни; в) вміння використовувати ФО в мовленні, складаючи для цього речення чи невеликі тексти із запропонованими ФО; г) поглиблення знань про лексикографію та про лексикографів;

2) для вивчення лексикографії. Матеріали РУСа поглиблять лексикографічні навички аналізу мовних одиниць, сприятимуть підготовці завдань, спрямованих на самостійну аналітико-пошукову роботу учнів. Наявність електронної версії цього словника допоможе вчителеві використовувати його як наочний зразок словникових статей: для ілюстрації перекладу окремих лексичних одиниць, сталих висловів; синонімічних зв'язків між словами та фразеологізмами;

3) для змістового наповнення та організації позакласної роботи. Ґрунтовну інформацію про історію укладання словника, про долю його упорядників та редакторів учитель може підготувати разом з учнями під час роботи мовознавчого гуртка, для конкурсних та олімпіадних завдань. Зокрема, для позакласної роботи можна організувати фразеологічні конкурси, змагання на краще знання фразеології на задану тему. Також можна провести конкурси написання творів, віршів, які засвідчать вправне використання фразеологізмів.

Фразеологічні звороти, засвідчені матеріалами «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова, пропонуємо використати для ілюстративного наповнення завдань для учнів 6-го класу. Значний навчально-виховний потенціал фразеологізмів сприятиме формуванню культури мовлення та комунікативної компетенції.

1. Вивчення фразеології

Вправа 1. *Скласти речення із зашифрованим у малюнку фразеологізмом.*

Довідка: двох зайців гониш, ні одного не вловиш; бути при надії; дати куку в руку; як кіт наплакав; у нас грошенята не ведуться; надривати горло криком.

Коментар для вчителя. Вправу можна застовувати для наочного вивчення фразеології. Це сприятиме образному мисленню учнів.

Вправа 2. *Знайдіть у реченні фразеологізм і доберіть до нього синонім-фразеологізм, використавши сталі вислови з довідки*.

1. Покарали в тресті Сагуру карбованцем. Місячну зарплату як корова язиком злизала (І. Цюпа). 2. Думав заробити, та не то не заробив, а ще й своїх доложив (Канівщ.). 3. Сатирик викриває героя як, хоч і бездарного, але надзвичайно спритного пройдисвіта, що тримає ніс за вітром (З газети). 4. Нема ніде нічого, а вона якогось дуба смаленого править та обіцяє груші на вербі! (Леся Українка). 5. Зніметься оце чоловік, майне на вільні степи Катеринославські або Херсонські.. Багато тоді накивало п’ятами й одиноких і цілими сім’ями…(П. Мирний). 6. Побачивши.., не тільки смалених зайців, а й смалених сов, нахапавшись усіляких стусанів долі не тільки в спину, а й в зуби, побувавши на коні й під конем, пізнавши по чім ківш лиха… (Є. Гуцало).

Довідка: ловити носом, куди вітер віє; лиги дати; шилом патоки вхопити; мов лихий злизав; на возі й під возом; кози в золоті показувати.

Коментар для вчителя. Учні знайомляться з новим фразеологізмом, уточнюють його значення, з'ясовують відмінності між схожими виразами і особливостями їх вживання. Доцільно використати вправу на перших двох уроках вивчення фразеології.

Вправа 3. *До поданих слів доберіть фразеологізми-синоніми.*

Безвихідне становище, нерозумна людина, безмістовно говорити, швидко втекти, дуже мало чогось, підбадьорювати когось.

Довідка: *ду́ху надава́ти кому́, додава́ти жва́вої охоти* (РУС, с.48); *ду́рно пле́ска́ти, язико́м горо́х товкти́* (РУС, с. 51); *лиги́ (тя́гу, дмухача́) да́ти; накива́ти п'ята́ми; намасти́ти п'я́ти* (РУС, с.1175); *вони́ в нас під лі́ко́м;* (обр.) *їх у нас як кіт напла́кав* (РУС, с.1334); *попа́сти в ле́щата; потра́пити межи́ мо́лот і кова́дло* (РУС, с.1769); *під но́сом ліс, а на ро́зум ще й не о́рано; ви́ріс до не́ба, а дурни́й як тре́ба* (РУС, с.2350).

Коментар для вчителя. Завдання збагачує словниковий запас учнів, що надалі дозволить їм вправно й доречно використовувати фразеологізми у власному мовленні.

Вправа 4. *Поєднайте фразеологічні вислови з їх можливими варіативними компонентами. Поясніть значення фразеологізмів.*

1. Ударити на ґвалт	А) До-щенту, до-цури
2. Лиги дати	Б) За онучу
3. Нагострити на кого кігті	В) На сполох
4. За масляні вишкварки	Г) На ниточці
5. Дурний, як вівця	Ґ) З тямки, з голови
6. Обікрали до нитки	Д) Зуби, язичок, жальце
7. Викинути з пам'яти	Е) На возі й під возом

8. Який пан, такий і жупан — Є) Тягу, дмухача
9. Бути на коні й під конем — Ж) Як пень, як ступа
10. Життя на волосинці висить — З) Крам

Коментар для вчителя. Вправа сприяє збагаченню фразеологічного запасу учнів. Її можна застосувати для закріплення знань.

Вправа 5. *Виправте помилки у вживанні фразеологізмів*.

Досипати олії до вогню; нагострити гострі кігті на когось; як коти наплакали; язиком муку товкти; нема де яблукові сісти.

Коментар для вчителя. Завдання зосереджує увагу на цілісному осмисленні та засвоєнні фразеологічних одиниць. Можна запропонувати вправу на домашнє завдання.

2. Вивчення лексикографії

Вправа 1. *Знайдіть у словниковій статті фразеологізми та випишіть їх. Складіть речення з одним із виписаних фразеологізмів*.

Ого́нь, огонёк – 1) (в)ого́нь (-гню́) (ум. о́гник, о́гничок), бага́ття, (гал.) ва́тра (ум. бага́ттячко, ва́терка), (костёр, очаг) о́гни́ще, ва́трище; (детск.) жи́ж(к)а, жижи́йка. Высечь ого́нь – ви́кресати огню́. Развести огонь – розве́сти́, розгнити́ти, розікла́сти ого́нь (бага́ття, ва́тру). Не дали ли бы вы мне огоньку́? – чи не дали́-б ви мені́ вогню́ , бага́ття (багачу́, при́ску, ва́терки)? Заимствовать -ньку́ на трубку – залю́ лювати. Кузница на четыре огня́ – ку́зня на чоти́ри о́гнища. Живой ого́нь (вытертый из дерева) – жива́ ва́тра. Предать огню́ и мечу – спусти́ти на пожа́р (на ого́нь) і під меч положи́ти, огне́м спали́ти і кі́ньми стопта́ти. Подлить масла в ого́нь – дода́ти га́рту. Нет дыму без огня́ – ди́му без огню́ не буває. Пройти сквозь ого́нь и воду – бу́ти на коні́ і під коне́м, на во́зі й під во́зом, і в сту́пі і за сту́пою, пройти́ Рим і Крим (РУС, с.1769).

Коментар для вчителя. Завдання розвиває вміння учнів шукати необхідну інформацію. Передбачена робота зі словником.

3. Позакласна робота

Вправа 1. *Напишіть твір з елементами розповіді, використавши запропоновані фразеологізми.*

Зайшла́ гора́ в тяж, а привела́ ми́шу; ко́жна лися́ця свій хвіст хвалить; як пу́гою по воді́; жи́ти ли́ха прикупивши; надхма́рні пала́ти будувати.

Довідка: *зайшла́ гора́ в тяж, а привела́ ми́шу* – великі очікування, які переходять у мізерний результат; *ко́жна лися́ця свій хвіст хвалить* – кожному миле те, до чого він звик; *як пу́гою по воді́* – ніщо не діє, не впливає на когось; *жи́ти ли́ха прикупивши* – з труднощами, зазнаючи важких випробувань (РУС, с.383); *надхма́рні пала́ти будувати* – жити мріями (РУС, с.131).

Коментар для вчителя. Таку вправу можна запропонувати учням, які відвідують мовний гурток.

Розроблений комплекс вправ спрямований насамперед на те, щоб навчити учнів правильно вживати фразеологізми, а також на те, щоб розширити їх словниковий запас, навчити образно мислити та висловлювати свої думки за допомогою емоційно яскравих, образних засобів української мови.

Отже, упровадження у технологію викладання фразеології вправ з новим цікавим ілюстративним матеріалом сприятиме формуванню компетенцій різних типів, а також формуванню багатого словникового запасу та образного мислення учнів.

Висновоки до розділу 4. Сьогодні вчителі української мови повинні не лише дати учням відповідні знання, а й виховати національну мовну особистість, яка зможе комунікативно виправдано використовувати всі мовні засоби в різних мовленнєвих ситуаціях.

Фразеологія посідає важливе місце серед усіх розділів шкільного курсу з української мови, адже вона містить у собі величезний освітній, розвивальний і виховний потенціал. Вживання фразеологізмів посилює багатство мовлення, оскільки їм притаманні узагальнено-метафоричний зміст та емоційність.

Знання семантики та стилістичної приналежності фразеологізмів, їх активне використання надає мові особливої яскравості, влучності та образності. Збагачення мовлення учнів фразеологізмами, засвоєння їх значень та особливостей вживання потребує цілеспрямованої, спеціально організованої роботи.

На прикладі матеріалів РУСа, використаних для укладання вправ, можна побачити, що вони дають можливість ефективно засвоїти фразеологічні одиниці, розкрити їх специфіку та особливості вживання, сформувати комунікативно необхідні фразеологічні уміння та навички.

ВИСНОВКИ

Історія укладання й використання академічного «Російсько-українського словника», а також внесок А. Кримського та С. Єфремова як лексикографів у його впорядкування та редагування – це важлива й до кінця не вивчена тема, яка посідає визначне місце в дослідженнях сучасних науковців. «Російсько-український словник» завдяки непохитній національній позиції та власне науковому підходові його укладачів до методологічних принципів побудови перекладного словника й досі залишається неперевершеною лексикографічною працею, яка закріпила лексико-семантичні, фразеологічні, синонімічні особливості української мови, виявлені передусім у народнорозмовному мовленні та почасти й в інших сферах її функціонування.

Порівняльний аналіз фразеологічних одиниць, здійснений на основі кількох важливих лексикографічних праць, – «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова, «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка (1907–1909 рр.), «Словника української мови» в 11-ти томах (1970–1980 рр.), «Словника фразеологізмів української мови» в 2-х томах за ред. В. Винника – засвідчує наявність в українській перекладній частині РУСа таких сталих висловів, які не закріплені в інших словниках.

Аналіз фразеологічних одиниць, відображених у словнику, дав змогу встановити такі особливості їх використання: 1) для перекладу відповідного фразеологізму російської мови; 2) або ж поряд з іншими лексичними одиницями для перекладу російського слова, яке не входить до сталого вислову.

Частина фразеологізмів «Російсько-українського словника» має у своєму складі компоненти з архаїчної та історичної лексичної сфери: *кука*, *ралець*, *жупан*, *цура*, *дмухач*, *насторочувати*, *жальце*, *духопелик*, *дур*, *тямка*, *щадок*, *худий* (у значенні «поганий») , *насупереки.*

Включені до української частини «Російсько-українського словника» фразеологічні одиниці не завжди мають відповідне пояснення. Їх зміст можна співвіднести зі значенням реєстрового слова, обраного для перекладу. Стійкі

сполучення, які не зафіксовані у збірнику «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М. Номиса та у «Словарі української мови» Б. Грінченка, ми спробували витлумачити самостійно.

Також було виокремлено та описано ФО із зооморфним компонентом. Використання назв тварин як складників фразеологізмів змотивоване національними стереотипними уявленнями про певну тварину. Зоофразеологічні одиниці відображають життєвий досвід людини, особливості її поведінки та прикметні риси характеру. Розглянутий матеріал свідчить, що кількість зоонімів, що наділяють людину несхвальними якостями, набагато більша, ніж тих, що вказують на позитивні. Це пов'язано із сильнішою емоційною реакцією особистості на негативні явища.

Фразеологічні одиниці, включені до матеріалів РУСа, яскраво відображають системні зв'язки сталих висловів української мови, зокрема явища фразеологічної синонімії, варіантності та подекуди антонімії.

Ряди синонімічних фразеологізмів укладачі подають в одній словниковій статті, це сприяє зручному виборові потрібної фраземи. Вдалося сформувати групи фразеологічних синонімів, пов'язаних з позначенням понять таких сфер: 1) сфера, що характеризує різні психологічні та фізичні стани людини; 2) сфера, пов'язана з різними діями, процесами; 3) сфера людських взаємин (соціальних і морально-етичних); 4) сфера абстрактних понять (міра і ступінь чогось).

Розмежовуючи лексичні та граматичні варіанти фразеологізмів, ураховуючи відкритість / закритість контекстуально-синонімічного ряду структури, семантичні особливості варіативного компонента, вдалося встановити, що можна системно описати специфіку функціонування фразеологічних варіантів як особливого мовного явища зі складною структурою та різноманітними асоціативними семантико-стилістичними видозмінами.

У фразеологічних висловах найчастіше варіюються такі компоненти, які належать до однієї частини мови. Лексичне варіювання полягає в синонімічній

заміні одного компонента іншим. Варіантними можуть бути іменники, дієслова, прикметники та прислівники. Власне граматичні варіанти фразеологічних одиниць найчастіше виникають унаслідок взаємодії компонентів, що різняться словотвірними елементами. В одній і тій фразеологічній одиниці можуть паралельно вживатися різносуфіксні утворення, зокрема в іменниках; безпрефіксні й префіксальні, а також різнопрефіксні утворення; прийменникові, безприйменникові чи різноприйменникові конструкції. Більша частина виокремлених граматичних варіантів є особливими, адже наявні тільки в РУСі.

Опрацювавши «Словник фразеологічних антонімів української мови» В. Калашника і Ж. Колоїз робимо висновок, що у їх праці немає деяких антонімічних пар фразеологізмів, які зафіксовані лише в матеріалах досліджуваного словника: *ви́йти на добре – ви́йти на зле*; *ма́ти ро́зум, держа́ти ум* [*ро́зум*] *до́брий голові́ – дурни́й, як вівця́, як пень, як сту́па, як дра́ний чо́біт*; *розу́мний, як Бе́ркові штани́*; *ма́ти на па́м'яті* (*в тя́мці*), *держа́ти в голові́ – викида́ти*; *ви́кинути з па́м'яти* [*з тя́мки, з голови́*].

«Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова є вагомим матеріалом для використання у шкільній практиці, адже у ньому наявні національні мовні засоби, які чудово відображають наш менталітет та особливості культури. Методичну розробку вправ з використанням матеріалів перекладної частини РУСа можна використовувати на уроках з тем «Фразеологія» та «Лексикологія». Досліджуваний матеріал буде доцільно застосувати в освітньому шкільному процесі за трьома основними напрямами: 1) з метою вивчення фразеології, а саме для ілюстративного наповнення різнотипних завдань; 2) для вивчення лексикографії; 3) для змістового наповнення та організації позакласної роботи. Розроблені вправи підготовчого та тренувального типів – спрямовані на те, щоб навчити учнів правильно вживати фразеологізми, а також на те, щоб розширити їх словниковий запас, навчити їх образно мислити та висловлювати свої думки за допомогою емоційно яскравих, образних засобів української мови

З огляду на зазначене, виконане дослідження допоможе виявленню глибинної сутності фразеотворчих процесів і матиме перспективи для використання в шкільній практиці: 1) з метою урізноманітнення ілюстративного матеріалу на уроках з української мови, для розробки різнотипних вправ, які сприятимуть формуванню комунікативних компетенцій учнів; 2) для тематичного наповнення позакласної роботи, організації виховних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьєв Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія: навч. посіб. для філол. фак. ун-тів. 2-ге вид., допов і перероб. Харків: Вища шк., 1988. 134 с.
2. Авраменко О. М. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2018. 208 с.
3. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1983. 134 с.
4. Артеменко Г. С. Особливості фіксації логічного пізнання фразеологічними варіантами. *Лексикографічний бюлетень*. 2011. № 20. С. 39–46.
5. Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Львів: Наука, 1970. 263 с.
6. Бардукова Г. О. Норма і деревація в сучасній українській фраземіці: [монографія]. Київ: «Аграр Медіа Груп», 2016. 252 с.
7. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Відп. ред. Л. С. Паламарчук. Київ: Наук. думка, 1989. 156 с.
8. Бойко В. М., Давиденко Л. Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2007. Вип. 36. С. 3–9.
9. Бундак О. А. Кримський та його наукова спадщина у фондах Волинської обласної бібліотеки для юнацтва. *Агатангел Кримський і Волинь*: зб. наук. праць. Луцьк: Волинський ІППО, 2021. С. 115–128.
10. Глазова О. П. Українська мова: підручник для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2014. 240 с.
11. Глазова О. П. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 224 с.
12. Гнатюк І. С. А. Ю. Кримський – лексикограф. Волинь філологічна: текст і контекст. *Агатангел Кримський у контексті української та світової культури*: зб. наук. праць. Луцьк: РВВ «Вежа», 2006. С. 86–89.

13. Головащук С. І. А. Ю. Кримський як лексикограф. [А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст]. *Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження*. Київ: Наукова думка, 1974. С. 49–60.

14. Грицак М. А. Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках. *Тези доповідей до XIX наукової конференції*. Ужгород, 1965. 143 с.

15. Гурницкий К. И. Крымский как историк (На украинском языке). Київ: Наукова думка, 1971. С. 9–52.

16. Гуцуляк Т. Є. Лексикографічні пам'ятки як джерело для дослідження деривaційного потенціалу слова. *Діалектологічні студії* („*Діалект і пам'ятка*"). Львів: Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, 2019. Вип. 12. С. 350–367.

17. Данилюк Н. О. А. Ю. Кримський і «Російсько-український словник» 1924–1933 рр. *Мовознавство*. 1991. № 5. С. 70 –75.

18. Демиденко Г. Г. Робота вчителя над засвоєнням фразеологізмів, що ілюструють невербальну поведінку українців. *Філологічні студії*. Кривий Ріг, 2015. Вип. 12. С. 241–254.

19. Дячук Т. М. Значення академічного словника в становленні української лексикографії. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2007. Вип. 14. С. 87–93.

20. Єрмоленко С. Я., Сичова М. Г., Жук М. Г. Українська мова: підручник для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Грамота, 2014. 272 с.

21. Жуков В. П. Русская фразеология. М.: Высш. шк., 1986. 308 с.

22. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підручник для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2014. 256 с.

23. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: (рівень стандарту): підручник для 10-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ: Генеза, 2018. 192 с.

24. Зимін В. И. К вопросу о вариантности фразеологических единиц. *Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц*. Тула, 1972. С. 70–83.

25. Иванникова Е. А. Синонимические отношения между фразеологическими единицами и словами. Очерки по синонимике современного русского литературного языка. Москва-Лениград, 1966. С. 69–96.

26. Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. 3-є вад., допов. Київ: Довіра, 2006. 349 с.

27. Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Українська наукова мова в академічному «Російсько-українському словникові» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Проблеми української термінології*. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2008, № 620. С. 110–116.

28. Кислюк Л. П. Нове життя репресованих словників. *Світогляд*. 2008. № 2. С. 80.

29. Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. За ред. В. О. Винника. Київ: Рад. шк., 1988. 198 с.

30. Копиленко М. М. Очерки по общей фразеологии. Воронеж, 1972. 124 с.

31. Корнієнко Л. М. Українська фразеографія другої половини XX – початку XXI століть: тлумачні та перекладні словники. Київ, 2017. 217 с.

32. Крижко О. А. Дефініції семантичної сутності зооморфного компонента у фразеологічних одиницях української мови. *Проблеми семантики слова, речення та тексту:* зб. наук. пр. Київ, 2006. Вип. 16. С. 111–118.

33. Кримський А. Ю. Лист до редакції. *Культура і побут*. 2 квітня 1925. № 13. С.7.

34. Кунин А. В. О переводе английских фразеологизмов в англо-русском фразеологическом словаре. [Текст]: *Тетради переводчика*. 1964. № 2. С. 17–23 с.

35. Матанцева А. О. Кореляція питомих і запозичених терміноелементів у «Російсько-українському словнику» 1924–33 рр. *Вісник Національного університету* «*Львівська політехніка*», 2010. № 676. С. 37–40.

36. Матвієнко А. М. Фразеологічні синоніми і варіанти. *Українська мова і література в школі*. 1965. № 8. С. 16–20.

37. Маховик О. Ю. Типи варіантів у фразеологічному словнику української мови (1993). *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. Філологічні науки*. 1998. № 9. С. 93–96.

38. Мацюк З. С. Аби болото, а жаби будуть… (на матеріалі західнополіської фразеології). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство*. 2013. Т. 21. Вип. 19(3). С. 121–127.

39. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. Харків, видавниче об'єднання «Вища школа», 1978. 237 с.

40. Меленчук О. В. Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. 240 с.

41. Мельник Т. П. Лексичні дублети у «Російсько-українському словнику» 1924–33 рр. *Культура слова*. 2011. № 74. С. 115–119.

42. Навчальні програми для 5–9 класів. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas (дата звернення: 10.11.2021).

43. Навчальні програми для 10–11 класів. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv (дата звернення: 15.11.2021).

44. Нагорна О. О. Етнокультурні особливості семантики англ. фразеологізмів (на мат. британського варіанту англ. мови): автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.04. Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2008. 21 с.

45. Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка: учеб. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Высш. шк., 1987. 288 с.

46. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше: зб. О.В. Марковича і др. Санкт-Петербург, 1864. 304 с.

47. Палевська М. Ф. Проблема синонимического ряда, его границ и возможности выделения доминанты. Лексическая синонимия. Москва: Наука, 1967. С. 94–104.

48. Петрова Н. Д. Фразеотематическое поле зоосемизмов в современном английском языке: дисс. … канд. филол. наук. Київ, 1983. 21 с.

49. Поздрань Ю. В. «Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті: монографія / за наук. ред. О. М. Тищенко. Вінниця, 2018. 292 с.

50. Поздрань Ю. В. «Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова як джерело перекладних словників XX–XXI ст.: офіційний статус та лексикографічна критика. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*: зб. кнаук. праць. Хмельницький, 2016. Вип. 10. Т. 2. С. 281–287.

51. Порадник для укладачів фахових словників. URL: http://www.lp.edu.ua/tc.terminology/TK_vocab.htm (дата звернення: 11.09.2021).

52. Прадід Ю.Ф. Історія української фразеографії. *Мовознавство*. 2012. №1. С. 31–39.

53. Прадід Ю. Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу. *Мовознавств*о. 1995. № 4–5. С. 35–38.

54. Пронь Т. М. Відображення словотвірно-стилістичного потенціалу української мови у словниках (на матеріалах «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського та «Словника синонімів української мови») у 2 т. *Наукові записи. Серія: Філологічні науки*. 2010. Том 111. С. 72–80.

55. Редін П. О. Типи системних зв’язків фразеологічних одиниць у мові. *Мовознавство*. 1994. № 4–5. С. 51–57.

56. Ройзензон Л. И., Авалиани Ю. Ю. Современные аспекты изучения фразеологии. *Проблемы фразеологии и задачи её изучения в высшей и средней школе*. Вологда, 1967. С. 68–82.

57. Російсько-український словник. В 3-х т. за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. Київ: К.І.С., 2007. 2568 с.

58. Русанівський В. М., Клименко Н. Ф. Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників. *Мовознавство*. 1995. № 4–5. С. 3–10.

59. Семотюк А. Т. Национально-культурная специфика структурно-синтаксической организации фразеологических единиц с зоосемическим компонентом современных английских и немецких языков. Київ, 1996. 20 с.

60. Сидоржевський М. Над часом і простором: до 150-річчя з дня народження. А. Кримського. *Українська літературна газета*. 2020. № 17. С. 9.

61. Скопненко О. І. Принципи відбиття фразеологічної синонімії в слов'янській лексикографії та засади створення індивідуально-авторського словника фразеологічних синонімів. *Мовознавство*. 2007. № 4–5. С. 50–56.

62. Скопненко О. І. Принципи лексикографічного опрацювання сталих висловів (на матеріалі «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова та білоруських словників 20–30-х рр. XX ст.). *Лексикографічний бюлетень*, 2008. №17. С. 30–39.

63. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови: [монографія]. АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1973. 280 с.

64. Словар української мови: в 4-х т. Упорядкував, з додатком власного матеріялу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909.

65. Словник української мови. В 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

66. Словник фразеологізмів української мови. В 2 т./ за ред. В. О. Винника. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с.

67. Старко В. Ф. «Російсько-український словник» (1924–1933) та українське академічне словникарство. *Українське мовознавство*. 2008. Вип. 38. С. 174–180.

68. Супрун Л. В. Дискурсивні категорії публіцистики Сергія Єфремова. Вінниця: Едельвейс, 2007. 62 с.

69. Телия В. Н. Некоторые вопросы фразеологической синонимии. *Вопросы изучения русского языка*. Тезисы пятой научно-методической конференции

Северо-Кавказского зонального обьединения русского языка. Ростов-на-Дону, 1962. С. 59.

70. Тищенко О. М. Електронна лексична картотека: шлях створення інструментарію сучасного словникаря. Ін-т української мови НАН України, Київ. Режим доступу: https://iul-nasu.org.ua/pdf/ukrmova/2_19/6.pdf

71. Тищенко О. М. Лексикографічний контекст четвертого тому Російсько-українського словника за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова: умовне відтворення реєстру. *Українська мова*. 2015. № 4. С. 89–100.

72. Ткач Л. О. Західноукраїнський варіант літературної мови кінця XIX – початку XX століття і проблема мовної спадкоємності в сучасній Україні. *Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації україністів. Мовознавство*: Збірник наукових статей. Чернівці: Рута, 2003. С. 22–37.

73. Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. Чернівці: Книги – XXI, 2007. 704 с.

74. Ткач Л. О., Федунович-Швед О. Т. Агатангел Кримський і Микола Лукаш: спільні риси художнього лексикону. *Дивослово.* 2006. № 12. С. 33–39.

75. Удовиченко Г. М. Принципи укладання «Словника фразеологізмів української мови». *Тези доп. IV міжвуз. респ. славіст. конф*. Одеса, 1961. С. 64–65.

76. Ужченко В. Д. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2000. 27 с.

77. Ужченко В. Д. Українська фразеологія. Харків: Основа при ХДУ, 1990. 168 с.

78. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 494 с.

79. Цимбалюк-Скопненко Т. В. Матеріали до «Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша» (продовження). *Лексикографічний бюлетень*. 2016. Вип. 25. С. 52–70.

80. Чередниченко А. И. Методологические вопросы языкового варьирования. *Грамматические и лексические аспекты языкового варьирования полинациональных языков*: сб. науч. трудов КГПИИЯ. Київ, 1988. С. 6–12.

81. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. Москва: Высш. шк., 1963. 156 с.

82. Шевельов Ю. В. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.). Київ: Темпора, 2012. 664 с.

83. Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови. *Мовознавство*. 1983. № 5. С. 23–32.

84. Янчук Н. В. Ралізація принципу наступності у процесі вивчення лексики і фразеології. *Українська мова і література в школі*. 2002. № 2. С. 10–13.

АНОТАЦІЯ

Гладій Т. А. Фразеологізми «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова: перспективи впровадження в сучасний освітній процес. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича Міністерства освіти і науки України, Чернівці, 2021

Мета кваліфікаційної роботи – з'ясувати роль академічного «Російсько-українського словника» як важливого джерела фіксування та закріплення фразеологічних одиниць української мови, їх синонімічних відповідників та варіантів.

Об'єктом дослідження у кваліфікаційній роботі є фразеологічний склад матеріалів академічного «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933).

Предмет дослідження становлять лексико-граматичні особливості, системні зв'язки, явище варіативності та компонентний склад фразеологічних одиниць РУСа.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній досліджено й систематизовано різнорідний фразеологічний матеріал «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова. Витлумачено і подано пояснення до аналізованих ФО. Проаналізовано системні зв'язки, явище варіативності та особливості компонентного складу фразеологічних одиниць лексикографічної праці, що і зумовлює вагомість дослідження.

Методи дослідження. При виконанні кваліфікаційної роботи використані такі методи наукового аналізу: *описового* (для ґрунтовного аналізу історії укладання й використання матеріалів РУСа; для опису теоретичної бази дослідження та характеристики мовних одиниць); *зіставного* (зіставлення фразеологізмів РУСа із фразеологізмами інших словників); *структурного* (компонентний аналіз) (використаний для розрізнення значень фразеологізмів як синонімічних чи варіативних понять); *метод суцільної вибірки* (виокремлення та аналіз фразеологізмів із зооморфним компонентом).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів (**Розділ 1.** *Теоретичні та практичні аспекти дослідження матеріалів* «*Російсько-українського словника*» *за ред. А. Кримського та С. Єфремова*. **Розділ 2.** *Фразеологічні одиниці у перекладній частині* «*Російсько-українського словника*» *за ред. А. Кримського та С. Єфремова*: *структурно семантичні особливості*. **Розділ 3.** *Лексикографування фразеологічної синонімії та антонімії. Явище варіативності в академічному словнику.* **Розділ 4.** *Лінгводидактичні особливості використання фразеологічних одиниць* «*Російсько-українського словника*» *за ред. А. Кримського та С. Єфремова у закладах загальної середньої освіти*); висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (84 позицій).

Докладний розгляд комплексу питань, пов'язаних з функціонуванням РУСа, а також ґрунтовний аналіз фразеологічного потенціалу словника сприятимуть утвердженню його авторитету на сучасному етапі розвитку української перекладної лексикографії як найактуальнішого сьогодні у вітчизняному словникарстві. Пропоноване дослідження уможливить доцільне відновлення національних мовних ресурсів: лексичних, словотвірних, фразеологічних.

SUMMARY

Hladii T. A. Phraseologisms of the «Russian-Ukrainian Dictionary», ed. A. Krymsky and S. Efremov: **prospects for implementation in the modern educational process. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine**, **Chernivtsi**, **2021**

The purpose of the qualification work is to find out the role of the academic «Russian-Ukrainian dictionary» as an important source of fixing and consolidating phraseological units of the Ukrainian language, their synonymous equivalents and versions.

The object of research is the phraseological composition of the materials of the academic «Russian-Ukrainian Dictionary» edited by A. Krymsky and S. Efremov (1924-1933).

The subject of research is lexical and grammatical features, system connections, the phenomenon of variability and component composition of phraseological units of RUS.

The scientific novelty of the work consist in the fact that it explores and systematizes the heterogeneous phraseological material of the «Russian-Ukrainian Dictionary», ed. A. Krymsky and S. Efremov. Analyzed FD are interpreted and explained. The system connections, the phenomenon of variability and features of the component composition of phraseological units of lexicographic work are analyzed, which determines the importance of the research.

Research methods. The following methods of scientific analysis were used in the thesis: descriptive (for a thorough analysis of the history of compilation and use of RUS materials; to describe the theoretical basis of the study and the characteristics of language units); comparative (comparison of phraseology of RUS with phraseology of other dictionaries); structural (component analysis) (used to distinguish the meanings of phraseology as synonymous or variable concepts); method of continuous sampling (separation and analysis of phraseology with a zoomorphic component).

Work structure. Thesis consists of an introduction, four chapters (Chapter 1. Theoretical and practical aspects of the study of materials «Russian-Ukrainian Dictionary» edited by A. Krymsky and S. Efremov. Chapter 2. Phraseological units in the translated part of the «Russian-Ukrainian Dictionary» edited by A. Krymsky and S. Efremov: structural semantic features. Chapter 3. Lexicography of phraseological synonymy and antonymy, the phenomenon of variability in the academic dictionary. Chapter 4. Linguodidactic features of the use of phraseological units of the «Russian-Ukrainian dictionary» and edited by A. Krymsky. S. Efremov

in general education); conclusions to chapters, general conclusions, list of references (84 items).

A detailed review of a range of issues related to the functioning of the RUS and analysis of the phraseological potential of the dictionary will help to establish its authority at the present stage of development of Ukrainian translated lexicography as the most relevant today in native dictionarie's creating. This research will make it possible to expediently restore national language resourceses: lexical, word-forming and phraseological.